

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Simon Tobjörk

Stat och religion

Äktenskapsrätten i Sverige
under tidigmodern tid

Examensarbete
30 ECTS

Christian Häthén

Rättshistoria, Familjerätt, Förvaltningsrätt, Straffrätt

HT 2008

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	3
FÖRORD	5
FÖRKORTNINGAR	6
1 INLEDNING	7
1.1 Introduktion	7
1.2 Syfte och frågeställningar	8
1.3 Metod och material	9
1.4 Avgränsningar	11
1.5 Disposition	11
2 ÄKTENSKAPET I EUROPA	13
2.1 Germansk sedvanerätt – de två ätterna	13
2.2 Romersk och kanonisk rätt – de två individerna	15
2.2.1 Verba de praesenti och verba de futuro	15
2.2.2 Skillnad till säng och säte	17
2.2.3 Katolska kyrkan och sedvänjorna	18
2.3 Reformationen – de två regementena	19
2.3.1 Martin Luther	19
2.3.2 Philip Melanchton	20
2.3.3 Äktenskapsskillnad	21
3 ÄKTENSKAPET I SVERIGE	23
3.1 Sverige i Europa	23
3.2 Politisk bakgrund	24
3.2.1 Gustav Vasa	24
3.2.2 Erik XIV	26
3.2.3 Johan III	26
3.2.4 Sigismund och Karl IX	27
3.2.5 Gustav II Adolf	28
3.2.6 Drottning Kristina	29
3.2.7 Karl X Gustav och Karl XI	29
3.3 Familjeliv och äktenskap	30

3.3.1 Den despotiske familjefadern?	30
3.3.2 Den stora stamfamiljen?	31
3.3.3 Tvångsäktenskap för barn?	32
3.3.4 Känslolösa äktenskap?	33
3.4 Den andliga rätten	33
3.4.1 1571 års kyrkoordning	33
3.4.2 1686 års kyrkolag	37
3.5 Den världsliga rätten	40
3.5.1 Brott och straff	40
3.5.2 Den sexfixerade förvaltningen?	42
3.5.3 Landskapslagarna och kyrkobalkarna	43
3.5.4 Lands- och stadslagarna	44
3.5.5 1608 års appendix till landslagen	45
3.5.6 1653 års straffordning	46
3.5.7 1734 års lag	46
4 ÄKTENSKAPET I RÄTTSPRAXIS	48
4.1 Inledning	48
4.2 Elof Svensson och Tora Månsdotter	49
4.3 Björn Simonsson och Anna Olsdotter	50
4.4 Torbjörn Olsson och Börta Amundsdotter	51
4.5 Olof Andersson och hans hustru	52
4.6 Karin Jörgensdotter och Nils Jonsson	53
4.7 Reer Olsson och Karin Persdotter	53
4.8 Lars Helgesson och Karin Tollesdotter	54
4.9 Lagrättsmannen Olof Ivarsson och tjänstepigan Karin Eskilsdotter	54
4.10 Simon Larsson och Börta Nilsdotter	55
4.11 Den gifte båtsmannen Tore i Näverkärr och Inger Andersdotter	56
4.12 Ogifte båtsmannen Olof Svensson och de två kvinnorna	56
4.13 Jakob Olsson i Röd och Börta Svenningsdotter	57
4.14 Arvid Rasmusson och den oberyktade mön	57
4.15 Den fattige maken Klas Johansson och de två ogifta kvinnorna	58
4.16 Ingeborg Matsdotter och Anders Esbjörnsson	58
4.17 Börje Torsson och Ingeborg Torsdotter	60
4.18 Anders Östensson och de tre kvinnorna	60

5 ANALYS OCH KOMMENTARER	62
5.1 Inledning	62
5.2 Andligt och/eller världsligt	62
5.2.1 Statens och kyrkans äktenskap	62
5.2.2 Statens eller kyrkans äktenskap	63
5.3 Civilmål eller brottmål	65
5.4 Från mökränkning till lönskaläge	66
5.4.1 “För barnets underhåll och framfödelse”	66
5.4.2 Från målsägare till tilltalad	67
5.4.3 De gravida kvinnorna	68
5.5 Individen, kyrkan, familjen och den världsliga överheten	69
5.5.1 Barn eller föräldrar	70
5.5.2 Familj eller stat	70
5.6 Nu och då	70
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	73

Summary

The purpose of this essay is to investigate the relationship between the religious and the secular powers regarding marital law and how this relationship evolved. The essay treats the Swedish marital law, beginning with the Reformation and the first Protestant ecclesiastical law in 1571 and ending with the civil law revision from 1734.

In the first part the historical background is covered. This part begins with an outline of the Germanic law and its focus on the family and continues with the Roman and the Canon law and its emphasis on the individual and the marriage as a sacrament and contract. Further on, the Protestant view on marriage and the distinction between the religious and the secular powers are described.

The background continues with important parts from the national religious laws, beginning with the ecclesiastical law from 1571 containing regulations that made the church and the religious courts relatively independent. Furthermore, the doctrine of clandestine marriages and its remnants after the Reformation are analyzed. The ecclesiastical law from 1686 implied a limitation in the jurisdiction of the church. For example, the secular courts became appealation courts in marital cases.

The secular laws concerning sexuality and marriage are dealt with, starting with the medieval legal tradition, in which man was responsible and punishable for sexual transgressions, following the evolution to a more equal system where both the woman and the man were punishable for the crimes of fornication and adultery.

The second part of the essay starts with an account of some representative cases from the court of Orust och Tjörn during the years of 1662-1669. Finally, these two parts are put together in an analysis. The analysis states that the tradition, in which the man was solely responsible for sexual transgressions slowly faded away, even though remnants of the tradition persisted for a long time, especially among common people. This legal equality created a harsher situation for the women. A pregnancy for example constituted a very strong piece of evidence against a woman.

The marriage changed from being a question of the church and of contract law to a question of the state and of penal law. During this time, the state grew both in capability and size, at the expense of the church. The jurisdiction of the state regarding marital law grew. At the same time, the church was still strongly influential regarding questions of morality.

Three strong interests appears to be have been protected by the marital law during this time. First and foremost, the marriage was protected as a religious constitution between a man and a woman, faithful to each other.

Secondly, the weak or insulted part in a relation was protected by the law. Thirdly, the children were protected.

The marital law of today has other needs and ambitions. The interests almost seem to be in reverse order. The children are put first and the importance of the other two interests has diminished.

The Reformation constituted the beginning of the development of a modern marriage. Today we live in a multicultural society, where different opinions regarding marriage are allowed to coexist. The religions have regained their importance to some extent. The future is almost as exciting as history.

Sammanfattning

Syftet med uppsatsen är att studera förhållandet mellan den andliga och den världsliga makten i äktenskapsrättsliga frågor och hur denna relation förändrades under tidigmodern tid. Uppsatsen behandlar den svenska äktenskapsrätten från reformationen och den första protestantiska kyrkoordningen år 1571 till och med 1734 års lagrevision. Den redogör för hur äktenskapets ingående och upplösning reglerades och hur äktenskapsrätten förändrades i andlig och världslig rätt under denna tid.

Den första delen i uppsatsen redogör för den historiska bakgrunden, den allmänna politiska utvecklingen och det rådande rättsläget inom andlig och världslig rätt. Redogörelsen tar sin början i en sammanfattning av den germanska och fornnordiska rättens betoning på slakten och den muntliga äktenskapsprocessens olika gåvor och bestämmelser. Sedan fortsätter en genomgång av den kanoniska och romerska rättens fokus på de båda individernas konsensus och äktenskapets karaktär som ett avtal och sakrament med doktrinen om hemliga äktenskap samt nutida och framtida äktenskapslöften. Fortsättningsvis redogörs kort för den protestantiska synen på äktenskap och samhälle med åtskillnaden mellan den andliga och världsliga makten och borttagandet av äktenskapet som sakrament i kyrkan.

Vidare sammanfattas viktiga delar av den andliga rätten, med början i kyrkoordningen från år 1571 med regler om domkapitlens självständighet, doktrinen om hemliga äktenskap, den andliga kyrkotukten med uppenbar plikt och skrift samt bestämmelser om äktenskapsskillnad.

Kyrkolagen från år 1686 innebar en inskränkning i kyrkans och domkapitlens jurisdiktion då världslig rätt blev högsta överprövningsinstans i äktenskapsrättsliga frågor. Bestämmelserna innebar i övrigt en skärpning, bl.a. fick den andliga kyrkotukten snarast en prägel av skamstraff och kopplades tydligare till det världsliga straffet. Enhetsstaten blev tydligare i sin karaktär.

Den världsliga rättens bestämmelser som rör äktenskapet refereras med början i landskapslagarnas mökränkningdoktrin med mannen som straffrättsligt ansvarig, för att sedan fortsätta i senare lagstiftning med en utveckling mot ett mer jämställt system där även kvinnan ansågs ansvarig för brotten hor, otidigt sänglag och lönskaläge m.m.

Den andra delen av uppsatsen inleds med en redovisning av ett antal rättsfall ifrån Orust och Tjörns häradsrätt rörande äktenskapet. Slutligen följer en analys och en sammanställning av dessa två delar. Där konstateras att mökränkningstraditionen levde kvar länge men sakta försvann när kvinnan alltmer jämställdes med mannen. Detta skapade dock svårigheter för kvinnan som var i en mer utsatt situation ur bl.a. bevishänseende.

Äktenskapet förändrades från att innan reformationen främst ha varit en andlig och civilrättslig fråga till att under senare delen av 1600-talet allt mer bli en statlig och straffrättslig fråga. Staten växte under denna tid i makt, kompetens och inflytande, i viss mån på bekostnad av kyrkans självständighet och inflytande. Staten tog då över delar av kyrkans inflytande på äktenskapsrättens område, samtidigt som den var starkt präglad av kristen moral och såg sig som den mosaiska lagens försvarare.

Tre tydliga skyddsvärda intressen verkar ha utkristalliserat sig i 1600-talets äktenskapssyn. Först och främst framträder äktenskapet som en religiös institution med den trogna tvåsamheten mellan man och kvinna som det övergripande idealet. För det andra betonades skyddet av den svaga och kränkta parten i relationen, vilken oftast var kvinnan. För det tredje skyddades barnen. Dagens äktenskapsrätt betonar snarast i omvänd ordning dessa tre intressen. Barnens bästa verkar komma på första plats, medan de två andra intressena finns kvar i lagstiftningen men med minskad betydelse och allt mer ifrågasatta.

Reformationen innebar början till en utveckling mot ett modernt sekulariserat äktenskap. Idag lever vi i ett mångkulturellt samhälle där olika syner på äktenskapet skall samsas. Religionen har i viss mån fått en förnyad betydelse i frågor rörande äktenskapet. Vad framtiden har att utvisa återstår att se.

Förord

Arbetet med denna uppsats tog egentligen sin början i och med min bror Daniels förlovnings med sin nuvarande hustru Emma. Jag började i och med detta intressera mig för olika förlovnings- och äktenskapstraditioner och deras ursprung. Samtidigt pågick i svensk media en livlig debatt om en eventuell könsneutral äktenskapslagstiftning och trossamfundens vigselrätt.

I samband med den släktforskning som jag höll på med under denna tid kom jag i kontakt med en rad olika domböcker från såväl andlig som världslig rätt där en rad äktenskapsrättsliga frågor ställdes på sin spets. Detta blev sedan embryot till denna uppsats.

Under arbetets gång har jag fått ovärderligt stöd från en rad olika håll och på många olika sätt, men särskilt skulle jag vilja tacka:

Min handledare Christian Häthén som tålmodigt har stöttat mig under hela skrivprocessen och gett mig snabba svar på mina frågor trots att vi befunnit oss på olika platser i världen.

Min flickvän Lisa Lanhede som stått ut och hjälpt mig under hela arbetets gång och bidragit med sina goda historiakunskaper, men framförallt genom att finnas där.

Min vän Erik Björling för goda samtal om uppsatsen och andra mer eller mindre närliggande frågor.

Min mamma och pappa för språklig och innehållsmässig kritik under arbetets gång.

Min mormor Gunborg, tidigare lärarinna i svenska, som bidragit med kunskap om grammatik, satsbyggnad och annat smått och gott.

Min ”sambo” Gabriel Nordblom som kanske inte alltid underlättat arbetet med uppsatsen, men väl varit en god vän under hela arbetets gång.

Landsarkivet i Göteborg och Lund för ett mycket rikligt material och trevligt bemötande och stor hjälpsamhet.

Förkortningar

KO	Den svenska kyrkoordningen av år 1571
KL	Kyrkolagen av år 1686
DK	Domkapitel
HR	Häradsrätt
ÄktB	Äktenskapsbalken
MELL	Magnus Erikssons landslag
KrLL	Kristoffers landslag
2 Mos	Andra Moseboken

1 Inledning

1.1 Introduktion

*”Äktenskapet är en social institution som gällt i tusentals år.”*¹
– Göran Hägglund

*”Det kyrkliga äktenskapet erkändes i och med 1734 års lag. Innan dess ingicks äktenskap genom ett avtal mellan makarna.”*²
– Lars Ohly

Äktenskapet är idag livligt omdiskuterat i den politiska debatten. Rättshistoriska argument används ofta, som i exemplen här ovan, för att stödja den egna tesen. De mest fördelaktiga delarna väljs ut, oavsett om det gäller att försvara det rådande rättsläget eller för att skynda på en förändring.

Genom att studera äktenskapets förändring och utveckling kan vi skapa en förståelse och genomlysna vår nuvarande äktenskapslagstiftning och den politiska debatt som pågår. Dagens äktenskapsrätt bygger på en historia vars rester vi kan ana än idag. Kaarlo Tuori delar upp en rättskultur i tre olika nivåer och längst ner talar han om långlivade djupstrukturer innehållande rättsliga principer, teologiska och religiösa argument.³

Äktenskapsrätten i Sverige skulle inte sett ut som den gör idag om det inte vore för händelser som skedde för hundratals år sedan. Exempelvis intar fortfarande Svenska kyrkan en särställning när det gäller äktenskapsrätten. En präst i Svenska kyrkan är per automatik behörig vigselförrättare i motsats till andra trossamfundets förrättare eller en av länsstyrelsen förordnad vigselförrättare.⁴

En annan aspekt av vår historia som gör denna studie intressant är att vi människor har en tendens att upprepa oss. Vissa frågor återkommer med jämna mellanrum. Frågan om hur relationen mellan stat och religion bör se ut är ett sådant exempel. Under slutet av 1500-talet och en bit in på 1700-talet pågick stora förändringar i Sverige i relationen mellan den andliga och den världsliga makten. På liknande sätt kan vi idag, efter många år av upplysningstänkande och sekularisering, se ett återupplivat intresse för denna fråga. I både svensk och europeisk kontext diskuteras livligt t.ex. frågan om tillämpningen av religiösa värden. Frågan om hanteringen av

¹ http://www.svd.se/opinion/brannpunkt/artikel_691329.svd, Äktenskapet samhällets grund, Hämtad: 2008-05-06.

² http://www.svd.se/opinion/brannpunkt/artikel_703565.svd, Könsneutralt äktenskap hotar inte familjen, Hämtad: 2008-05-06.

³ Kaarlo, Tuori, 1997, s. 432 ff.

⁴ ÄktB 4 kap. 3§ p. 1

sharia och muslimsk familjerätt i svensk rätt är ett sådant ämne.⁵ Av denna anledning är det av största intresse att studera vår egen rättshistoria på äktenskapsrättens område.⁶

1.2 Syfte och frågeställningar

Syftet med denna uppsats är att med Europa som bakgrund studera äktenskapet i Sverige under tidigmodern tid med avseende på hur äktenskapet reglerades av kyrka och stat i rättsregler och praxis under perioden år 1571 till och med år 1734.

Att använda begreppen Europa och Sverige vid en genomgång av äktenskapets historia riskerar att bli anakronistiskt. Begreppet Europa började t.ex. användas först under 1400-talet i polemik mot det muslimska osmanska riket och som en symbol för en kristen och kulturell gemenskap. Trots denna risk vill jag ändå hävda att Europa och Sverige är lämpliga att använda som begrepp då det t.ex. går att hitta många likheter inom Europa och Sverige vad gäller äktenskapets historia.⁷

Uppsatsens första frågeställning är äktenskapets ingående och upplösning reglerades i andlig och världslig rätt. Den andra frågeställningen som kommer att studeras är hur relationen mellan den andliga och världsliga makten hanterades, samt vilka idémässiga, politiska, teologiska och sociala förändringar som låg bakom utvecklingen på detta område.

Dessutom skall jag försöka besvara följande frågor: Vilka åtgärder kunde kyrkan och staten vidta för att reglera människors samliv? Hur förändrades äktenskapsrätten och synen på äktenskapet i samband med reformationen? Kan vi se några likheter eller skillnader med dagens äktenskapsrätt?

För att besvara dessa frågor har jag studerat de svenska och europeiska rättskällorna med avseende på äktenskapet under och något före den aktuella perioden.

Äktenskapssynen i Sverige och Norden påverkades från ett flertal olika håll. Den germanska sedvanerätten var den största influensen under förkristen och fornnordisk tid. I samband med Sveriges kristnande fick den kanoniska rätten och därmed även i viss mån den romerska rätten större betydelse.

Slutligen innebar reformationen en förändring av äktenskapsrätten och relationen mellan kyrka och stat. Det fick som konsekvens en del förändringar i jurisdiktionen över äktenskapet i såväl de andliga som världsliga domstolarna. Det är därför av intresse att studera såväl andlig som världslig rätt som båda spelade en avgörande roll när det gäller äktenskapsrätten och synen på äktenskapet.

⁵ Hjärpe, Jan, 2005, s. 77-93.

⁶ Coontz, Stephanie, 2005, s. 26.

⁷ Alnaes, Karsten, 2004, s. 15 ff.

Under 1600-talet förändrades synen på och utformningen av politik, samhälle, religion och juridik i Sverige. Det geografiska territoriet Sverige var inte självklart på samma sätt som det är idag. Tanken på en nationalstat med en gemensam rätt började växa fram under 1600-talet, men nationsgränserna var fortfarande rörliga. Sverige växte under denna tid fram som en stormakt kring Östersjön bestående av flera provinser med olika språk, lagar och traditioner.

Det pågick stora förändringar på juridikens område. Rätten formades i en riktning som mer liknar den vi kan känna igen idag, med tryckta lagar, en juridisk profession, appellationsdomstolar och en rättskällelära byggd på lagar, praxis och doktrin. Juridiken som vetenskap växte i Sverige under denna tid. På det politiska planet exploderade statsmakten med fler rättsliga normer, en större förvaltningsorganisation och en tydlig styrning av densamma från central nivå.

För att skapa en förståelse för det sammanhang som äktenskapsrätten formades i kommer en genomgång av den undersökta periodens centrala politiska utveckling att ges, såväl som en kort introduktion till dåtidens familjeliv.

Att endast studera lagtexten riskerar lätt att ge en felaktig bild. Rättskälleläran låg fortfarande i sin linda och lagtexterna användes med stor frihet av den enskilde domaren. Uppsatsen kommer därför att innehålla ett avsnitt granskad rättspraxis för att se hur rätten tillämpades i praktiken.

1.3 Metod och material

För att uppnå syftet med studien har i första hand en rättshistorisk metod använts. Den består dels i en studie av rättsreglernas och samhällets historiska utveckling under den valda perioden, dels i en fördjupning av rättspraxis.

Den första delen, som berör rättsreglerna, den historiska kontexten och utvecklingen, kommer främst att bestå i en studie av andrahandskällor. Ur en synvinkel har materialet varit rikligt. Den undersökta perioden ligger relativt långt tillbaka i historien och har därför hunnit bli föremål för en hel del forskning. Det har därför varit möjligt att, i en annan utsträckning än avseende vår mer närliggande historia, använda sig av äldre material.

Vissa svårigheter med materialet har ändå uppstått. En del av det äldre svenska forskningsmaterialet, exempelvis Olof Sundby, ger uttryck för sin tids odelade positiva syn på det protestantiska och en betydligt större skepticism mot allt katolskt.

Den tidiga äktenskapshistorien är på grund av de fåtal samtida skriftliga källor som finns mycket omdiskuterad av forskarvärlden med en hel del

olika motstridiga teorier. Lizzie Carlsson har exempelvis blivit kritiserad för att ha dragit allt för långtgående slutsatser utifrån det begränsade materialet.

En annan svårighet som dykt upp avseende materialet är att området på grund av sin karaktär korsar såväl de rättshistoriska som de kyrkohistoriska disciplinerna. Det finns exempelvis mycket skrivet om de världsliga domstolarnas praxis på äktenskapsrättens områden, utifrån ett rättshistoriskt straffrättsligt perspektiv. Det finns även en del kyrkohistoriskt material med fokus på idéhistoria. Däremot är material avseende den andliga rätten på äktenskapsrättens område praktiskt taget obefintligt. Detta har gjort att det både har varit svårt att hitta materialet och att välja ut det som varit relevant och intressant.

I de delar som avser den gemensamma europeiska historien och den tidiga kanoniska och germanska äktenskapsrätten har engelskspråkig litteratur, främst från Storbritannien, använts. I övrigt har mestadels rättshistorisk litteratur från Sverige använts.

Uppsatsens andra del innehåller en studie av förstahandskällor, närmare bestämt en kvalitativ studie av ett antal representativa rättsfall från Orust och Tjörns häradsrätt under perioden 1662-1668.

Valet av domsaga har gjorts med hänsyn tagen till ett flertal olika faktorer. Först och främst har så kompletta arkiv som möjligt eftersökts. Många domböcker har saknat väsentliga delar pga. krig, bränder, vattensador eller andra orsaker.

En annan faktor som varit viktig är läsbarheten, vilken har varierat beroende på vem som har skrivit protokollen. Det har varit möjligt att komplettera den undersökta perioden med tryckta exemplar av domböckerna. Den tryckta versionens överensstämmelse med originalets kan givetvis inte alltid garanteras men har utgjort en hjälp vid läsningen.⁸

En svårighet med det undersökta området har varit att det utgjort ett nationellt gränsområde. Bohuslän tillhörde stundtals Sverige och stundtals Danmark-Norge. Det här gjorde att både svensk rätt och dansk-norsk rätt tillämpades parallellt. Det har givetvis skapat en del svårigheter i att utreda rättsläget, men speglar också dåtidens syn på samhället och rätten. De geografiska, rättsliga och politiska gränserna var inte glasklara. Det fanns inget enhetligt svenskt och ingen enhetlig svensk rätt att tala om. Tysk rätt kunde tillämpas i de tyska provinserna och dansk-norsk och svensk rätt kunde tillämpas parallellt i Bohuslän.

En annan svårighet med en kvalitativ studie är att avgöra ett specifikt rättsfalls representativitet. Uppsatsens rättsfallsreferat utgörs därför av de mest representativa händelserna och domsluten.

⁸ Modéer, Kjell-Åke, 1997, s. 131.

Det uppstår alltid en rad svårigheter med källmaterialet, särskilt i en studie av det här slaget med många äldre källor. Det hade gått att hantera källorna på ett annorlunda sätt, men med hänsyn till begränsningar i bl.a. tid och utrymme har jag försökt hantera källorna på bästa sätt utifrån de förutsättningar som varit.

1.4 Avgränsningar

Det har varit nödvändigt att göra en mängd avgränsningar i denna uppsats. I tid är denna uppsats som tidigare nämnts avgränsad till perioden år 1571 till och med år 1734 med ett inledande avsnitt om den historia som föregick reformationen. Denna period utgör en naturlig ram för uppsatsen då 1571 års kyrkoordning markerar slutet på katolska kyrkans formella inflytande och reformationens formella inträde. På samma sätt markerar 1734 års lag slutet för den lutherska ortodoxin med dess starka kopplingar mellan stat och religion.

Studien av rättspraxis är ytterligare avgränsad i tid, till åren 1662-1668 och de fall som rör äktenskapet.

Avseende avgränsningen i rummet i denna uppsats ligger fokus på den svenska rätten. För att förstå det sammanhang Sverige befann sig i tar uppsatsen sin början i det gemensamt europeiska för att sedan fokusera på det svenska och slutligen exemplifiera familjelivet och rätten ifrån Orust och Tjörns häradsrätt.

Äktenskapsrätten är ett stort rättsligt område och berör allt från straffrättsliga till arvsrättsliga frågor. Denna uppsats fokuserar främst på de områden där kyrka eller stat gripit in i äktenskapslivet och ärenden som tangerar gränsen mellan den andliga och världsliga makten.

Fokus i uppsatsen ligger också på de rättsregler som berör äktenskapets ingående och dess upplösning, vilket faller sig ganska naturligt då det ofta är dessa frågor som dyker upp i protokollen från ting och domkapitel. Uppsatsen kommer inte mer än nödvändigt att beröra några teologiska och kyrkohistoriska frågor kring äktenskapet och dess utveckling.

1.5 Disposition

Uppsatsen är disponerad i tre delar. Den första delen utgör en bakgrund och genomgång av den historiska situationen, hur människor levde och såg på äktenskapet, hur rättsläget såg ut och förändrades och hur den politiska och religiösa situationen i landet förändrades och påverkade rätten.

Den här genomgången tar sin början i en europeisk kontext för att sedan inrikta sig på den svenska. Redovisningen följer den kronologiska utvecklingen inom den undersökta perioden och börjar med den germanska och kanoniska rätten för att sedan fortsätta med reformationen och dess

konsekvenser för äktenskapsrätten. Efter detta följer en genomgång av den samtida politiska och religiösa bakgrunden och utvecklingen för att avsluta med en redovisning av den lagstiftning som detta resulterade i.

Den andra delen innehåller en redovisning av ett antal rättsfall ifrån Orust och Tjörns häradsrätt under åren 1662-1668. Slutligen följer en analys och en sammanställning av de två föregående delarna, med kommentarer och slutsatser om utvecklingslinjer och förändringar från kyrkoordningen 1571 till kyrkolagen 1686 samt likheter och skillnader med vår tid.

2 Äktenskapet i Europa

2.1 Germansk sedvanerätt – de två ätterna

De norra delarna av Europa påverkades i högre grad av den germanska sedvanerätten jämfört med de södra delarna som i högre grad formades av den romerska och kanoniska rätten. Den germanska rätten var inget enhetligt nedtecknat rättssystem utan bars främst upp av de sedvänjor som funnits i de germanska områdena och var i första hand ett muntligt traderat rättssystem.⁹

I viss litteratur där det skrivs om äktenskapet i den germanska rätten så används uttrycket brudköp. Detta är inte en helt rättvisande beteckning och kan riskera att leda fel.¹⁰ Äktenskapet var i första hand ett avtal mellan ätter och släkter.¹¹ Det var tätt sammankopplat med frågor om arv, försörjning och släktens gemensamma intressen.¹²

Äktenskapet var ett avtal och som sådant en process i många led, förenat med gåvor och andra förmögenhetstransaktioner. Äktenskap ingicks snarare genom gåvoväxling än genom köp. Äktenskapet utgjordes inte av ett papper som parterna skrivit under utan bestod i en muntlig process med fast bestämda regler och delmål som skulle uppfyllas för att ett äktenskap skulle anses vara ingånget.¹³

Germansk sedvanerätt präglades av synen att fadern, eller den s.k. giftomannen, överlämnade sin dotter till brudgummen efter att ett äktenskapsavtal ingåtts och sängledning skett. Samtycket mellan bruden och brudgummen var inte det viktigaste inslaget utan det var som tidigare nämnts i första hand ett avtal mellan två ätter.¹⁴

Äktenskapet i förkristen tid var alltså en process i flera led, där de tre viktigaste bestod av trolovning, giftermål och sängledning.¹⁵ Processen inleddes med att den giftaslystne mannen framförde sin önskan till giftomannen, oftast kvinnans far. Ibland kunde det också ske genom att mannen anlidade ett eller flera ombud bland sina närmaste vänner för att fria.¹⁶

Efter detta tog en förhandling vid som förhoppningsvis skulle leda fram till en fästning eller trolovning. Gåvorna var en viktig del i äktenskapet. En av

⁹ Ozment, Steven, 1983, s. 27.

¹⁰ Goody, Jack, 1983, s. 19.

¹¹ Hafström, Gerhard, 1975, s. 9.

¹² Melby, Kari m.fl., 2006, s. 30.

¹³ Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 71.

¹⁴ Carlsson, Lizzie, 1965, s. 49 f.

¹⁵ Hafström, Gerhard, 1975, s. 12 f.

¹⁶ Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, 1979, s. 65.

gåvornas viktigaste funktioner var att de skulle utgöra en starthjälp för den nya familjen.¹⁷

Vid trolovningen slöts ett avtal mellan giftomannen och fästmannen om en medgift eller en hemgift. Det var den egendom som skulle följa med från brudens hem till det nya boet. Traditionen med en brudkista, vilket det talas om än idag, härstammar från denna hemgift. Innehållet varierade givetvis beroende på parternas ekonomiska ställning, men det var inte ovanligt att kistan innehöll användbara saker som sänglakan och andra tyger. Hemgiften utgjorde hustruns enskilda egendom, så om äktenskapet upplöstes pga. mannens död följde brudkistan kvinnan.¹⁸

En gåva besvaras gärna med en annan gåva. Detta var fallet även i den äldre nordiska äktenskapsrätten. Mannen hade också han en gåva att ge till kvinnan, den så kallade fästningsgåvan eller fästegåvan. Relativt tidigt kom den att gå direkt till kvinnan istället för till giftomannen och skulle vara hennes privata egendom att användas vid makens död. En ring var en relativt vanlig fästningsgåva, i alla fall bland de lite mer förmögna. Traditionen med en förlovningsring anses vara en rest av denna fästningsgåva. Redan på 1400-talet omtalas att kvinnan får två ringar, en som fästningsgåva och sedan en vid själva bröllopet.¹⁹

Det var en mängd olika gåvor involverade i hela giftermålsprocessen innan och även efter själva giftermålet. Offentligheten kring ingåendet av äktenskapet var också viktigt. De olika delarna bevittnades av en mängd olika människor. På fästningen följde en fästningsstämma med fästningsöl.²⁰

En tid därefter ägde själva giftermålet rum i brudens familjehem. Den här seden pågick under förkristen tid och in i vår tid. Vid denna ceremoni överlämnade giftomannen bruden till den blivande maken. Efter denna ceremoni följde bröllopfesten med ytterligare gåvor från släkt, grannar, vänner m.m. Efter bröllopfesten var det sedan dags för brudfärd och sängledning.

Sängledningen var en gammal tradition som fanns redan innan katolska kyrkans inflytande växte sig starkt. Vittnen skulle närvara vid sängledningen för att se till att bruden och brudgummen skulle komma ”*på en bolster och under ett lakan*”. I den gamla sängledningstraditionen räckte det att de hamnade i samma säng under samma täcke. I kanonisk rätt krävdes däremot ”*copula carnalis*” dvs. kropparnas förening för ett korrekt ingånget äktenskap.²¹

¹⁷ Carlsson, Lizzie, 1965, s. 79.

¹⁸ Carlsson, Lizzie, 1965, s. 71-76.

¹⁹ Carlsson, Lizzie, 1965, s. 67.

²⁰ Gaunt, David, 1996, s. 19 ff.

²¹ Carlsson, Lizzie 1965, s. 196.

Dagen efter var det så dags för nästa gåva. Makens morgongåva till hustrun skulle även den vara hennes enskilda egendom vid makens frånfälle. Morgongåvan ansågs också fylla en funktion som jungfrulighetssymbol. Kvinnan kunde därför förverka sin morgongåva genom att exempelvis bedriva hor dvs. ligga med en annan man.²²

Brytande av trolovning var möjligt men ansågs främst utgöra en intern ätteangelägenhet och var att ses som ett avtalsbrott. Böter skulle ges till den förorättade släkten och båda parternas samtycke krävdes för att trolovningen skulle kunna brytas. Inget *"last eller lyte"* skulle kunna läggas på den förorättade släkten. Efterhand överflyttades böterna till biskopen och prövningen kom att göras av kyrkan och domkapitlen.²³

Slutligen kan den germanska sedvanerätten sammanfattas i de ord som giftomannen skulle uttala vid giftermålet: *"Jag giver dig min dotter."* I enlighet med detta uttryck är det vanligt än idag i anglosaxisk bröllopstradition att pappan leder fram kvinnan och överlämnar henne till brudgummen. Denna sed kan sägas spegla den germanska sedvanerättens grundläggande syn på äktenskapet, med en stark betoning på släkten och ätten.²⁴

2.2 Romersk och kanonisk rätt – de två individerna

2.2.1 Verba de praesenti och verba de futuro

Argumentationen för äktenskapets existens i kyrkan bestod av flera delar. För det första ansågs äktenskapet ligga i människans natur som social varelse med en längtan efter att leva i livslånga parrelationer präglade av trohet mot varandra. För det andra liknade äktenskapet ett vanligt civilrättsligt kontrakt och som ett sådant var frivilligheten självklar. Här är inflytandet från romersk rätt också tydligt.²⁵

Äktenskapet ansågs utgöra ett sakrament av tro. Kyrkofadern Augustinus talade redan på 300-talet om äktenskapet som ett sakrament, men det skulle dröja till kyrkomötet eller konciliet i Florens år 1439 innan äktenskapet officiellt förklarades vara ett sakrament. Relationen mellan bruden och brudgummen ansågs spegla relationen mellan Kristus och kyrkan och på samma sätt skulle den vara präglad av en ömsesidig frivillig kärlek. Även de andra sakramenten förutsatte individens frivillighet i någon mån. Denna syn på äktenskapet, där ömsesidigheten gjorde äktenskapet giltigt, förklarar också varför prästens närvaro under lång tid inte ansågs som nödvändig eller självklar. Det frivilliga ömsesidiga löftets nödvändighet fastslogs tidigt.²⁶

²² Carlsson, Lizzie 1965, s. 216.

²³ Carlsson, Lizzie, 1965, s. 80-89.

²⁴ Carlsson, Lizzie, 1965, s. 61.

²⁵ Tamm, Ditlev, 1993, s. 211.

²⁶ Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 69.

I Europa skedde under 1100-talet en renässans och uppblomstring av rätten. Kejsar Justinianus lagtextsamling Corpus Juris Civilis från 500-talet återupptäcktes och började användas. I den romerska rätten sågs äktenskapet snarast som ett faktiskt förhållande som medförde vissa rättsverkningar. Av denna anledning betonades främst avsikten och samtycket, några andra formkrav för ingående av äktenskap fanns inte. På samma sätt kunde äktenskapet upplösas lika fritt.²⁷

Parallellt med den romerska rättens renässans växte också en välutvecklad kanonisk rätt fram tätt sammankopplad med den romerska. Den betonade på samma sätt som den romerska rätten samtycket men äktenskapet blev i teorin oupplösligt och även ingåendet av äktenskapet kom att omgärdas av en mängd bestämmelser.²⁸

Under denna rättsliga blomstringsperiod framträdde Gratianus av Bologna och Petrus Lombardus i Paris och utvecklade vad som skulle anses utgöra ett äktenskap. Gratianus blev mest känd för sitt verk Decretum där han med hjälp av romersk rätt och kyrkans tradition försökte skapa en enhetlighet bland de motsägelser han fann i de nyupptäckta romerska rättskällorna.²⁹ Han hade även teorier avseende äktenskapet. För Gratianus var samtycke till ett äktenskap inte nog för att det skulle anses oupplösligt. Det krävdes också "*copula carnalis*", dvs. samlag. Ett äktenskap skulle alltså enligt Gratianus anses giltigt efter båda parternas frivilliga äktenskapslöften och ett fullbordande i samlag.³⁰

Teologen Petrus Lombardus utvecklade den kanoniska äktenskapsrätten ytterligare. Han delade in äktenskapslöftena i två typer. Först det han kallade "*sponsalia per verba de praesenti*", vilket var ett äktenskapslöfte i nutid av typen "*jag tar dig till min äkta make/maka*". Den andra typen var "*sponsalia per verba de futuro*", ett framtidslöfte vilket mer kan liknas vid en trolovning eller förlovning. I detta framtidslöfte uttryckte parterna sin vilja och avsikt att i framtiden äkta den andra parten. I det första fallet, vid det så kallade presenslöftet, var det enligt Petrus tillräckligt med de båda parternas avgivna löften för att ett giltigt äktenskap skulle anses var ingånget.³¹

Argumentationen för det ömsesidiga löftet tog sin början i antagandet att Marias och Josefs äktenskap var legitimt. Eftersom de, enligt kyrkans lära, inte hade haft samlag med varandra måste det därför vara tillräckligt med avgivna trohetslöften i presens. I det andra fallet, vid parternas avsiktsförklaring om att i framtiden äkta varandra, ansågs ett äktenskap ingånget om löftena också följdes av samlag mellan de två.

²⁷ Tamm, Ditlev, 1993, s. 206-214.

²⁸ Goody, Jack, 1983, s. 41.

²⁹ Stein, Peter, 1999, s. 49 ff.

³⁰ Ozment, Steven, 1983, s. 26.

³¹ Tamm, Ditlev, 1993, s. 212

Det fanns alltså två sätt att ingå äktenskap, att avge trohetslöften i presens eller att avge framtida löften och sedan ha samlag med varandra. Denna lära fastställdes också år 1234 i och med påven Gregorius IX:s dekretalsamling Liber Extra.³²

Utifrån kyrkans betoning av brudens och brudgummens samtycke till äktenskapet ansågs det som giltigt och oupplösligt även om föräldrarnas eller giftomannens samtycke saknades. Löftena behövde inte heller vara offentligt uttalade eftersom det var löftena till varandra som var den avgörande faktorn.³³

Även om kyrkan, redan vid det fjärde Laterankonciliet år 1215, officiellt förordade och betonade lämpligheten av föräldrarnas samtycke, lysning och vigsel av präst med närvarande vittnen, erkände kyrkan trots detta hemliga äktenskap. Det räckte exempelvis att mannen och kvinnan i sängen sagt att de ämnade gifta sig med varandra. Dessa så kallade hemliga äktenskap blev relativt vanliga och av uppenbara skäl resulterade de i många rättsfall i de andliga domstolarna. Det kunde vara föräldrar som motsatte sig ett äktenskap eller mannen, eller kvinnan som ansåg sig bedragen och övergiven av den andre, eller för den delen de som försökte tvinga till sig ett äktenskap genom att hävda löfte och samlag. De hemliga äktenskapen fortsatte att bekräftas och först vid motreformationen och konciliet i Trent år 1563 uppställdes lysning, präst och vittnen som ett formellt krav för ett äktenskaps giltighet i kanonisk rätt.³⁴

Lysningen fungerade som en kontrollfunktion för att säkerställa att inga äktenskapshinder förelåg. Exempelvis tillämpades strikta regler vad gällde äktenskap i förbjudna släktled. Vid det fjärde Laterankonciliet år 1215, vars beslut nådde Sverige i ett påvligt brev året därefter, beslutades att äktenskap fram till femte släktled skulle vara förbjudna. Till slakten räknades även andligt släktskap t.ex. faddrar. Allt detta bidrog till att det legitima äktenskapsurvalet blev begränsat på vissa orter. Före det beslutet hade kravet varit hela sju led. Efterlevnaden av de här reglerna varierade dock och en del undantag gjordes.³⁵

2.2.2 Skillnad till säng och säte

Synen på äktenskapet som ett oupplösligt sakrament på samma sätt som dopet eller prästvigningen präglade tydligt den kanoniska rätten. En fullständig äktenskapsskillnad i bemärkelsen att parterna blev fria för nya äktenskap fanns inte. I vissa fall ogiltigförklarades förvisso äktenskap med hänvisning till att parterna var för nära besläktade. Eftersom

³² Tamm, Ditlev, 1993, s. 272.

³³ Melby, Kari m.fl., 2006, s. 32.

³⁴ Brundage, James, 1996, s. 72-76.

³⁵ Lennartsson, Malin, 1999, s. 82.

släktskapsreglerna var så långtgående gick det ofta att nå framgång på detta vis.³⁶

Ett alternativ till fullständig äktenskapsskillnad var något som kallades hemskillnad eller ”*skillnad till säng och säte*”.³⁷ Denna hemskillnad beviljades vanligen vid två situationer, för hors skull och vid egenvilligt övergivande dvs. om den ena parten övergett den andra och flytt.

Hemskillnaden gavs antingen för beständig eller för viss tid. Det omöjliggjorde fortfarande nya äktenskap för båda parterna och var i den betydelsen ingen fullständig äktenskapsskillnad.³⁸

2.2.3 Katolska kyrkan och sedvänjorna

Den nordiska fästningen och den katolska trolovningen är ett exempel på hur den kanoniska rätten och de lokala sedvänjorna interagerade med varandra, två separata företeelser som smälte samman och fick en betydelse.

Fästningen var i nordisk tradition en av de essentiella delarna i giftermålet, något som innebar att mannen och kvinnan praktiskt taget sågs som gifta. I kanonisk rätt var trolovningen synonym med framtidslöftet. Det fanns en gradskillnad mellan allmänhetens syn och kyrkans syn på fästningens funktion.

Kyrkan framställde trolovningen som ett viktigt moment på vägen till ett äktenskap. Trolovningen skulle ske inför en präst och i lagstiftningen var barn födda under trolovning att anses som äkta. Trots det här var det samtidigt straffbart att ha samlag innan äktenskapet. Det här skapade enligt David Gaunt förvirring bland allmänheten. På Island försökte kyrkan och staten under en tid att tona ned trolovningen genom att år 1552 lagstadga om att trolovning och vigsel skulle ske samma dag. Lagstiftningen upphävdes relativt kort tid därefter.³⁹

Ett annat exempel på kyrkans anpassning är sängledningen. Det här var en gammal germansk tradition som dock hade vissa likheter med den kanoniska rättens betoning av samlaget. Prästen närvarade många gånger under sängledningsceremonin, som innan reformationen i det kyrkliga ritualet påträffas under namnet ”*välsignelse av sängen över brudparet*” eller ”*Benedictio thalami super nubentes*”.

Ceremonin gick till så att prästen bestänkte sängen med vigvatten och tände rökelsekaret och sjöng bönen ”*Kom Skapande Ande*” eller ”*Veni Creator Spiritus*”. Därefter bad man om välsignelse över paret som traditionellt inleddes med orden ”*välsigna Herre era kroppar och själar*” eller ”*Benedic Deus corpora vestra et animas vestras*”. Denna bön återfinns fram till och

³⁶ Brundage, James, 1993, s. 73.

³⁷ Lat. ”*Separatio quod torum et mensam*”

³⁸ Sundby, Olof, 1962, s. 48.

³⁹ Gaunt, David, 1996, s. 66-68.

med 1693 års kyrkohandbok, med följande lydelse: ”*Gud allsmäktig, välsigne eder lekamen och edra själar.*”

I anslutning till denna ceremoni var det också vanligt att brudparet åt en måltid tillsammans i sängen. Vissa åt höna eftersom hönan var en symbol för livet. Traditionen att besegla ett avtal och ett förbund med en måltid har dessutom en lång historia ända från Bibelns tid.⁴⁰

Trots kyrkans stora inflytande på många områden var det vid reformationens inträde fortfarande långt ifrån självklart att en präst skulle närvara vid bröllopsceremonin. De så kallade bondbrölloppen var fortfarande vanliga.⁴¹

Den katolska kyrkans äktenskapssyn kan sammanfattas i formuleringen; jag tager dig. Jämfört med den germanska rättens betoning på slakten och dess samtycke ser vi nu här en helt annan betoning på mannens och kvinnans individuella fria vilja.

2.3 Reformationen – de två regementena

2.3.1 Martin Luther

Det glöms ofta bort att Martin Luther själv var katolik och aldrig avsåg att bilda någon egen kyrka utan endast reformera kyrkan inifrån. Han stod den katolska kyrkan väldigt nära och likheterna dominerade.⁴²

Viktigt att poängtera är också det faktum att Luther inte var ensam om att försöka reformera kyrkan. Det fanns ett flertal andra reformatorer på kontinenten, Zwingli och Calvin för att nämna ett par. De skiljde sig på många sätt från Luther. De hade exempelvis en mer hårdför syn på skillnaden mellan kyrka och stat, världsligt och andligt. Det blir tydligt i hur äktenskapsmålen kom att hanteras i de mer reformerta områdena i Europa. När det gäller Nordens historia är dock Luthers påverkan störst.⁴³

Luther kritiserade i den kanoniska äktenskapsrätten främst de hemliga äktenskapen som enligt honom ställde till med mycket besvär. Enligt Luther borde istället föräldrarnas samtycke betonas starkare.⁴⁴ Denna syn stämde relativt väl överens med den germanska sedvänjan och den nordiska traditionen.⁴⁵

Luther varnade för ett äktenskap byggt enbart på känslor, men betonade samtidigt vikten av bruden och brudgummens fria vilja. Det rådde en

⁴⁰ Goody, Jack, 1983, s. 35, 40.

⁴¹ Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 70.

⁴² Sundby, Olof, 1962, s. 82.

⁴³ Ozment, Steven, 1983, s. 20 ff.

⁴⁴ Kertzer, David & Barbagli, Marzio, 2001, s. XII-XXIV.

⁴⁵ Ozment, Steven, 1983, s. 27 f.

ömsesidig skyldighet till respekt för både föräldrar och barn. Barnen skulle lyda föräldrarna men föräldrarna skulle ta hänsyn till barnens egna viljor.⁴⁶

Luther menade att äktenskapet inte var ett sakrament, utan istället en gudomlig ordning reglerad i världslig rätt, samt att kyrkan borde assistera den världsliga makten i uppehållandet av de här bibliska principerna. Denna syn skiljde sig dock från andra samtida reformatorer. Reformatorn Martin Bucer ansåg t.ex. att äktenskapet enbart var en politisk och civil fråga.⁴⁷

I äktenskapet skulle mannen och kvinnan hålla samman, vara fruktsamma, föda barn, försörja och uppfostra dem till Guds ära eller som Luther uttrycker det i den stora katekesen:

*”Man ska inte förringa äktenskapet eller anse det vara oviktigt. Man ska betrakta det i ljuset av Guds ord, som bekräftar och helgar det. Alla världsliga och andliga ordningar måste underordna sig äktenskapet och ha del i det. Man ska se till att de unga får en positiv uppfattning om äktenskapet [...] I ett gott och ärbart äktenskap lever mannen och hustrun tillsammans i kärlek och sämja. De älskar varandra av hjärtat och med fullkomlig trohet. Där kärleken och troheten finns, följer också anständigheten och renheten av sig själv, utan alla bud.”*⁴⁸

Luther ansåg att eftersom äktenskapet inte var ett sakrament så kunde de världsliga domstolarna mycket väl hantera äktenskapliga tvister. Den här synen kom senare att utvecklas av Luthers efterföljare.⁴⁹

2.3.2 Philip Melancton

En person i Luthers närhet som kom att spela en viktig roll när det gäller relationen mellan den världsliga och andliga maken samt synen på äktenskapet var Luthers vän och medarbetare Philip Melancton. Han kom att få ett stort inflytande på den svenska reformationen och det svenska tänkandet, inte minst genom sitt författande av den Augsburgska bekännelsen år 1530. Den införlivades i Svenska kyrkans bekännelseskriterier vid Uppsala möte år 1593. Den var dock känd och använd redan innan och fanns tillgänglig och användes vid utformandet av 1571 års kyrkoordning.⁵⁰

Melanctons syn på relationen mellan den andliga och världsliga makten betonade på ett tydligare sätt än Luther åtskillnaden mellan de två.⁵¹ Den världsliga makten skulle, enligt Melancton, ha svärdets makt till sitt förfogande. Den skulle agera väktare över Mose lag och tio Guds bud.⁵² Staten ansågs i en mening inte ha någon makt. Kyrkan skulle vara en

⁴⁶ Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 55.

⁴⁷ Ozment, Steven, 1983, s. 32.

⁴⁸ Luther, Martin, 1999, s. 62-65.

⁴⁹ Ozment, Steven, 1983, s. 31.

⁵⁰ Kjöllnerström, Sven, 1944, s. 36.

⁵¹ Kjöllnerström, Sven, 1944, s. 9.

⁵² Modeér, Kjell Å, 1997, s. 71.

trogemenskap där alla var förenade och ansvarade för varandra. Den världsliga överheten intog dock en särställning som kyrkans främsta medlem med ansvar för att normer omsattes i handling. Den andliga makten skulle endast ha Ordet till sitt förfogande och inte förfoga över någon världslig makt.⁵³

I den Augsburgska bekännelsen uttrycks detta tydligt i följande formulering: *”Alla världsliga lagliga ordningar är Guds goda verk. Det är tillåtet för kristna att föra det världsliga regementet och att döma enligt kejsarlig lag och egen lands lag [...] och hustru taga. Biskoparna har sammanblandat predikoämbetet och det världsliga regementet. Bådadera skall vördeligen aktas och hållas i ära såsom Guds högsta gåvor på jorden [...]. Biskopskallet och ämbetets makt utövas blott genom Ordets ämbete, genom att lära och förkunna evangelium, genom att utdela sakramenten. Den står icke i vägen för det världsliga regementet. Den världsliga överheten beskyddar våra kroppar [...]. Om biskoparna har någon världslig makt, har de den inte i kraft av evangeliets befallning utan i kraft av mänsklig rätt förlänad av konungar eller kejsare för den världsliga förvaltningen av sin egendom. När det gäller biskoparnas domsrätt bör man skilja mellan det världsliga och andliga regementet [...]. Biskoparna kan utesluta från kyrkans gemenskap utan mänsklig tvångsmakt [...]. Om de har någon domsrätt i avgörandet av äktenskapsmål så har de den pga. världslig rätt.”*⁵⁴

I slutet av texten talas också om uteslutande från kyrkans gemenskap. I katolsk tradition fanns något som kallades det stora och lilla bannet. I det stora bannet uteslöts syndaren från all samhällsgemenskap, i det lilla bannet från sakramenten. Melancton menade att kyrkan endast skulle använda det lilla bannet och då endast som ett medel i själavårdens tjänst.

Frågan om vilka av kyrkans disciplinåtgärder som kunde och borde tillämpas kom i allra högsta grad att diskuteras under den svenska reformationen och den lagstiftningsprocess som detta innebar. Reformationen gjorde äktenskapet till det främsta sättet att leva och satte celibatet på undantag. Lusten och kärleken mellan man och kvinna framhövdes som ett verk av Gud.⁵⁵

2.3.3 Äktenskapsskillnad

I och med reformationen öppnades möjligheten att få en riktig skilsmässa med möjlighet att ingå ett nytt äktenskap för den oskyldiga parten. Äktenskapsskillnad beviljades i princip enligt de grunder som tidigare varit gällande för skillnad till säng och säte. Hor eller *”den andra partens ondskefulla övergivande”* var de två vanligaste skälen. Efter hand kom

⁵³ Kjöllström, Sven, 1944, s. 10.

⁵⁴ Josefson, Ruben, 1957, s. 84

⁵⁵ Luther, Martin, 1999, s. 421 samt Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria, 2006, s. 332.

också fler skäl till, som exempelvis ”*den ena makens mordiska anläggningar mot den andra*”.⁵⁶

Hemskillnad till säng och säte under en begränsad tid levde också kvar i domkapitlens praxis och föregick ofta en äktenskapsskillnad. Trots möjligheten till skilsmässa var antalet få under hela 1600-talet och uppgick till några tiotal i hela landet. Det relativt begränsade urvalet gör det också svårt att studera och tala om någon egentlig skilsmässopraxis under den här tiden. Det hände också att man och hustru utan någon formell skilsmässa gick ifrån varandra. Detta kommer också att exemplifieras senare i uppsatsen i ett flertal rättsfall.

⁵⁶ Schubert, Fredrik Wilhelm von, 1822, s. 107-111.

3 Äktenskapet i Sverige

3.1 Sverige i Europa

Sverige hade ett rikt utbyte med kontinenten redan innan den kristna missionen nådde landet. Den germanska äktenskapsrätten och den svenska uppvisade stora likheter. Efter Sveriges kristnande uppstod en än större enhetlighet inom Europa. På en del områden avvek Sverige från kontinenten pga. skillnader i levnadssätt och dess unika historia men till större delen var äktenskapsrätten homogen inom Europa.⁵⁷

Reformationen nådde Sverige och resulterade i ett brott med den katolska kyrkan och den kanoniska rätten. Trots att den svenska reformationen, sett i en europeisk kontext, gick förhållandevis fredligt tillväga så behövde den kanoniska rättens familjerätt fyllas ut i de rättsliga luckor som bildades.

Den europeiska samhörigheten bröts därför, även om utvecklingen på andra områden återskapade en del av enhetligheten inom Europa. Exempelvis åkte många unga svenska män utomlands för att studera juridik, teologi och andra ämnen. Olaus Petri som på allvar förde in reformationen i Sverige är ett exempel på en sådan man.

Uppsala och Lunds universitets framväxt hjälpte till i utvecklingen av en egen nationell rättsvetenskap. Men även de nya svenska universiteten var påverkade av kontinental tankesätt med importerade professorer som Samuel Pufendorf.⁵⁸

I takt med att den svenska statsmakten växte i storlek och omfattning anställdes inom den svenska förvaltningen jurister och rättsvetare som studerat utomlands. De tog med sig kunskap som påverkade praxis i exempelvis hovrätterna. Bortsett från den inhemska lagstiftningen och den mosaiska rätten tillämpades även romersk rätt och en rad utländska rättsregler i samklang med dåtidens naturrättsliga syn.⁵⁹

En gemensam utveckling som pågick i Europa under denna period var nationalstatens framväxt och nya teorier om den absolutistiske fursten som Guds representant på jorden. Detta påverkade även Sverige och blev tydligt i och med Gustav Vasas maktövertagande och var en förutsättning för den lutherska ortodoxins framväxt.⁶⁰

⁵⁷ Modéer, Kjell-Åke, 1997, s. 68.

⁵⁸ Brohed, Ingmar, 1990, s. 150.

⁵⁹ Thunander, Rudolf, 1993, s. 37 ff.

⁶⁰ Brohed, Ingmar, 1990, s. 170.

3.2 Politisk bakgrund

3.2.1 Gustav Vasa

Den svenska reformationen skedde inte över en natt. Det rådde en enighet om att inte låta reformationen leda till konflikter på samma sätt som nere på kontinenten. Det skulle ta många år, från det att Gustav Vasa kom till makten år 1523, tills dess att den första evangelisk-lutherska kyrkoordningen blev verklighet under Johan III:s regeringstid år 1571.⁶¹

Ett av de första stegen i riktning mot en reformation var Västerås riksmöte år 1527. Vid detta riksmöte fattades det beslut som kom att kallas Västerås recess. Det var en reformation inte i fråga om läror och ceremonier utan berörde i första hand ekonomiska frågor, eller närmare bestämt kyrkans egendom. Gustav Vasa gjorde anspråk på biskoparnas egendomar.⁶²

I Västerås ordinantia, vilken kan liknas vid en förordning med föreskrifter om verkställandet av riksmötets beslut, stadgades att kungen och inte kyrkan och biskoparna skulle ta emot böterna för hor, lönskaläge och jungfrukränkning. Beslutet resulterade i att kyrkan förlorade något av sin ekonomiska och juridiska självständighet. Det nämndes ingenting om läran eller annat, mer än att ”*Guds Ord renligen skulle förkunnas*”.⁶³

Principiellt uttalades att till kyrkans jurisdiktion hörde de fall som rörde budordens första tavla dvs. kärleken till Gud. Världsliga mål var de som gällde lagens andra tavla och kärleken till nästan. Det världsliga regementet kunde dock tillfälligt och av fri vilja överlämna världsliga frågor till det andliga regementet pga. dess erfarenhet och kompetens.⁶⁴

Under reformationens inledande del visade Gustav Vasa en stor försiktighet i genomdrivandet av reformationen. År 1529 uttryckte han att ”*var och en må tro och predika det honom tycker väl att vara*”, men tonläget hårdnade påtagligt efterhand.⁶⁵

Till en början spelade Olaus Petri en viktig roll i reformationen och har blivit kallad Sveriges reformator. År 1530 utgav han bl.a. den Athanasianska trosbekännelsen och en hustavla med korta kommentarer till.⁶⁶ Han efterträdde år 1531 Laurentius Andreae som kungens rådgivare och kansler. Denna uppgift behöll han endast i två år. Samma år som Olaus tillträdde blev hans lillebror Laurentius Petri vigd till Sveriges första evangeliska ärkebiskop vilket kom att utgöra den definitiva brytningen med katolska kyrkan.⁶⁷

⁶¹ Kjällerström, Sven, 1944, s. 201.

⁶² Martling, Carl-Henrik, 1995, s. 72.

⁶³ Martling, Carl-Henrik, 1995, s. 82 samt Thomson, Arthur, 1966, s. 19.

⁶⁴ Brohed, Ingemar, 1990, s. 436.

⁶⁵ Kjällerström, Sven, 1944, s. 201.

⁶⁶ Schubert, Fredrik Wilhelm von, 1822, s. 54.

⁶⁷ Martling, Carl-Henrik, 1996, s. 92.

Olaus Petri hamnade sedermera i onåd hos Gustav Vasa som i en skenliknande rättegång dömde honom till döden år 1540. Olaus Petri hade innan domen föll bl.a. kritiserat kungens svordomar. Han hade framför allt trots vetskap om en kupp mot kungen, vilken han fått vetskap om i själavård, inte sagt något om detta. Dödsdomen blev upphävd då kungen benådade honom och istället gav honom kännbara penningböter. Konrad von Pyhy efterträdde Olaus Petri som kansler och Georg Norman blev rådgivare i kyrkliga frågor.⁶⁸

I samband med Västerås recess år 1533 föreslog ärkebiskop Laurentius Petri en översyn och revision av de gamla kyrkobalkarna, men en förändring skulle komma att dröja. Vid Uppsala kyrkomöte år 1536 beslutades officiellt att celibatet för präster skulle upphävas. De präster som levde i förhållanden med kvinnor, vilka var ganska många, skulle gifta sig eller leva i kyskhet.⁶⁹

Först vid riksmötet i Örebro år 1539 började på allvar en översyn av läror och ceremonier att göras. Gustav Vasas rådgivare Georg Norman fick i uppdrag att reformera de ordningar som fanns och utarbeta det första förslaget till en ny evangelisk kyrkoordning.

Georg Norman blev utsedd till superintendent för hela kyrkan och den gamla biskopsfunktionen försvann formellt sett. Detta fick inte så stora praktiska konsekvenser utan biskoparna satt oftast kvar i sina stift med fortsatta fungerande domkapitel. Titeln superintendent skulle leva kvar fram till 1772, men senare som titel för biskopsvikarier i nyvunna provinser eller i stift där biskopsstolen var vakant.⁷⁰

Gustav Vasa försökte under en kort period att överföra äktenskapsmålen i ett par stift till världsliga domstolar. Detta föll inte så väl ut och kom inte att genomföras konsekvent i hela landet.⁷¹

Georg Norman var i hög utsträckning påverkad av Philip Melanchtons teologi. Enligt Norman skulle den världsliga överheten vara den högsta vårdaren och beskyddaren av Mose lag. Den världsliga överheten var kyrkans främsta medlem och som sådan ålåg det den världsliga makten att straffa hädelse och avguderi och försvara den rätta läran. Vid riksmötet i Västerås år 1544 där den evangelisk-lutherska läran officiellt fastställdes som rikets religion betonades Gustav Vasas uppgift att bevara den rena läran.⁷²

Det första kyrkoordningsförslaget av Georg Norman vilket blev klart år 1540 föll inte väl ut. Redan år 1543 blev Georg Norman avsatt som superintendent och Gustav Vasa blev själv superintendent.

⁶⁸ Marling, Carl-Henrik, 1996, s. 96.

⁶⁹ Marling, Carl-Henrik, 1996, s. 122.

⁷⁰ Brohed, Ingemar, 1990, s. 198-200.

⁷¹ Brohed, Ingemar, 1990, s. 444.

⁷² Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria, 2006, s. 327.

Samtidigt med riksmötet i Västerås år 1544 började Laurentius Petri skissa på ett eget kyrkoordningsförslag, vilket blev färdigt år 1546.⁷³ Inte heller denna gång lät Gustav Vasa nöja sig och Laurentius Petri fortsatte sitt arbete.⁷⁴ Gustav Vasa motsatte sig under hela sin levnad alla de förslag till kyrkoordningar som skulle komma. Laurentius Petri har i sina förslag dhämtat inspiration dels från den medeltida svenska traditionen men också sneglat på samtida kyrkoordningar från Tyskland.⁷⁵

3.2.2 Erik XIV

När Gustav Vasa dog år 1560 efterträddes han av sin son Erik XIV. Han försökte aktivt skynda på reformationens genomförande och satte igång en revision av de gamla medeltida kyrkobalkarna och uppmuntrade till skapandet av en kyrkoordning. Laurentius Petri kom med ett nytt kyrkoordningsförslag år 1561 vilket inte accepterades av Erik som bl.a. ville inhämta en kopia av Henrik VIII:s kyrkoordning i England. När sedan det nordiska sjuårskriget bröt ut år 1563 avstannade Erik XIV:s reformarbete praktiskt taget helt.⁷⁶

Erik XIV skiljde sig markant från sin far och Georg Norman. I strid med Melanchton ansåg han att Mose lag och tio Guds bud endast gällde judarna. Kristus och det nya förbundet hade satt det gamla ur kraft, vilket Melanchton inte ansåg möjligt.⁷⁷

Sammantaget ledde Erik XIV reformationen framåt och tog ett steg mot den lutherska ortodoxin i och med införandet av högmålsplakatet år 1563, vilket praktiskt taget förbjöd alla andra religioner.

3.2.3 Johan III

Vid Johan III:s trontillträde år 1568 skedde en restauration och återgång till tiden före reformationen. Den gamla stiftsorganisationen med biskopsämbeten och domkapitel av medeltida karaktär återinfördes.⁷⁸

Laurentius Petri fortsatte att arbeta på en ny kyrkoordning. Han gjorde på Johan III:s uppmaningar vissa ändringar vad avsåg exempelvis biskopsvigningarna och lyckades till sist vinna kungens gillande. År 1571 blev kyrkoordningsförslaget gillat och stadfäst av kungen och senare år 1572 godkänd vid mötet i Uppsala.⁷⁹

⁷³ Brohed, Ingemar, 1990, s. 171.

⁷⁴ Eckerdal, Lars & Per Erik Persson, 1993, s. 142.

⁷⁵ Kjällerström, Sven, 1944, s. 210-212.

⁷⁶ Kjällerström, Sven, 1971, s. 214-217.

⁷⁷ Brohed, Ingemar, 1990, s. 449.

⁷⁸ Kjällerström, Sven, 1971, s. 218.

⁷⁹ Kjällerström, Sven, 1971, s. 220 f.

Kyrkoordningens inledning med orden ”*låter allting ärliga och skickeliga tillgå*” från första Korintierbrevets 14:e kapitel sammanfattar väl den långsamma och lugna svenska reformationen präglad av en kompromiss mellan Laurentius Petri och Johan III.

År 1575 gav Johan III ut sin Nova Ordinantia som var ett tillägg med kommentarer till kyrkoordningen. Detta tillägg och hans kyrkohandbok den s.k. Röda boken året efter skapade en strid mellan s.k. liturgister och antiliturgister där de första stöttade Johan III och de andra gav sitt stöd till den oförändrade kyrkoordningen av år 1571 utan Johan III:s tillägg.⁸⁰

3.2.4 Sigismund och Karl IX

Sigismund, Johan III:s son, lyckades efter sin fars död år 1592 inte få något reellt inflytande över kyrkopolitik och äktenskapsrätt. Istället kom hertig Karls påverkan att vara desto större. Det dröjde till år 1599 innan han blev riksföreståndare och år 1604 innan han officiellt blev kung. Trots detta så vann han tidigt i inflytande och den reella makten övertog han helt efter slagen vid Åbo år 1597 och Stångebro år 1598.⁸¹

Karl IX intog till skillnad mot Sigismund och även Johan III en betydligt mer reformert hållning. Hertig Karl samlade till det för kyrkan avgörande mötet i Uppsala år 1593. Vid detta möte antogs de bekännelseskriterier som Svenska kyrkan än idag vilar på.⁸² Det innebar en återgång från Nova Ordinantia och den röda boken, tillbaka till kyrkoordningen från år 1571.

Vid kyrkomötet rådde bland prästerskapet enighet i frågan om domsrätten i äktenskapsmål som menade att biskoparna ägde domsrätt i dessa frågor. Det beslutades att den världsliga överheten såsom lagmän, landshövdingar och fogdar skulle uppmana allmänheten till lydnad mot predikoämbetet.⁸³

Laurentius Petris kyrkoordning från 1571 skulle inte få ligga orörd i många år. Karl tog de första stegen mot en revision av densamma och riksdagen år 1602 och 1608 ställde sig också positiva till en sådan. Det dröjde dock till år 1686 innan någon egentlig förändring kom till stånd.⁸⁴

Den då gällande Kristoffers landslag, från år 1442, saknade helt en kyrkobalk varför de gamla landskapslagarnas medeltida kyrkobalkar fortfarande var i kraft.⁸⁵ Dessa var, enligt Karl IX, fulla av all möjlig påvlig villfarelse och borde tas bort.⁸⁶ I samband med den första tryckningen av Kristoffers landslag år 1608 fastställdes att landskapslagarna fortsatt skulle tillämpas subsidiärt.

⁸⁰ Kjällerström, Sven, 1944, s. 30.

⁸¹ Gustafsson, Harald, 2007, s. 103.

⁸² Se Lag (1998:1591) om Svenska kyrkan och nuvarande kyrkoordning.

⁸³ Brohed, Ingemar, 1990, s. 453.

⁸⁴ Brohed, Ingemar, 1990, s. 231.

⁸⁵ Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria, 2006, s. 328.

⁸⁶ Schubert, Fredrik Wilhelm von, 1822, s. 16.

Till tryckningen fördes ett appendix med citat från den mosaiska rätten ”*uti grova saker som hor, frändsämjospeld och annat*”. I enlighet med Melanchton och i motsats till Erik XIV ansåg Karl att gamla testamentet och Mose lag gällde även för de kristna.⁸⁷

Karl IX skiljde sig från sin bror Johan III och i bl.a. Örebro stadga år 1617 förhindrades katolska influenser som Johan III fört in. Redan år 1604 avskaffades den medeltida domkapitelorganisationen som Johan III återinfört. Domkapitlen som sådana kom dock att leva kvar.⁸⁸

Under Karls regeringstid rådde en spänd relation mellan den andliga och världsliga makten. Karl ansåg att brott mot Guds lag skulle tillhöra och handläggas av världslig rätt och att kyrkan inte skulle ha någon rätt att utdöma böter eller kroppsstraff då kyrkan endast borde ha Ordets makt. Detta innebar att ytterligare ett steg mot den lutherska ortodoxin togs med en starkt religiöst präglad statsmakt.⁸⁹

3.2.5 Gustav II Adolf

I och med Gustav II Adolfs konungaförsäkran år 1611 kan den lutherska ortodoxin rent lagstiftningsmässigt sägas ha nått sin höjdpunkt. Sverige blev på ett oerhört tydligt sätt en konfessionell stat.⁹⁰

Gustav II Adolf försökte sig på en omorganisation av centralförvaltningen med indelningar i råd och kollegier. I samband med detta försökte han att skapa ett Consistorium Generale, ett sorts nationellt domkapitel eller konsistorium som det också kallades, sammansatt av både lekmän och präster. Trots idoga försök under både hans, Karl IX:s och Kristinas regeringstid så kom alla dessa förslag att slås ner, framförallt av prästerskapet som protesterade.⁹¹

Gustav II Adolf lyckas på andra områden knyta stat och kyrka närmare varandra. Prästerna ålades bl.a. att inte endast avlägga en ed till kyrkan och Gud utan också svära lydnad och trohet till kungen.

Sakta började kritiken mot kyrkoordningen som otidsenlig att växa. Nya kyrkoordningsförslag kom både år 1619 och år 1626 men utan några resultat. De nya förslagen präglades bl.a. av en betoning på episkopatet dvs. biskoparnas och domkapitlens fortsatta makt i kombination med en kyrkotukt nära sammankopplad med den världsliga makten, vilket skulle komma att prägla stora delar av 1600-talet.⁹²

⁸⁷ Montgomery, Ingun, 2002, s. 204 f. samt Lennartsson; Malin 1999, s. 39.

⁸⁸ Brohed, Ingemar, 1990, s. 163.

⁸⁹ Brohed, Ingemar, 1990, s. 456.

⁹⁰ Brohed, Ingemar, 1990, s. 173 samt Häthén, Christian & Nilsén, Pär, 2004, s. 60.

⁹¹ Lennartsson, Malin, 1999, s. 36.

⁹² Montgomery, Ingun, 2002, s. 207.

3.2.6 Drottning Kristina

Efter Gustav II Adolfs död år 1632 tillträdde Kristina formellt som drottning men under förmyndarregering, trots Kristinas förkärlek för det katolska präglades perioden inte så mycket av detta.

Kyrkoordningen som var tryckt år 1571 började bli svår att få tag på och kunskapen om dess innehåll minskade således ute i landet. Bristen resulterade istället i starka stift och regioner. Biskoparna utfärdade egna stiftsstadgor, t.ex. Johannes Rudbeckius i Västerås stift. Att han på eget initiativ initierade en långtgående kyrkobokföring i sitt eget stift, vilken också kom att spridas i landet, berodde antagligen till stora delar på stiftens relativt stora självständighet.⁹³

År 1644, samma år som drottning Kristina övertog regeringen i landet kom också ett förslag på att *"en god och bekväm kyrkoordning måtte bliva upprättad"*. Drottning Kristinas straffordning från år 1653 innebar att Karl IX:s appendix mildrades och att straffrätten på äktenskapets område både förtydligades och gjordes mer enhetlig runt om i landet.⁹⁴

3.2.7 Karl X Gustav och Karl XI

Karl X Gustavs relativt korta regeringstid från 1654 till 1660 tillbringades till största delen i strider nere på kontinenten varför de äktenskaps- och kyrkorättsliga frågorna hamnade på undantag under denna period. Istället blev det hans son Karl XI som kom att påverka äktenskaps- och kyrkorätten i avsevärt högre grad, med en regeringstid från år 1660 till år 1697.

Karl XI lyckades med det som många före honom misslyckats med. Han bytte ut den gamla kyrkoordningen från 1571 mot en ny kyrkolag år 1686. En man som kom att spela en avgörande roll i skapandet av 1686 års kyrkolag är Erik Lindschöld. Han var riksråd och stod kungen nära men är kanske främst känd för sin roll i 1686 års lagkommission som senare ledde fram till 1734 års lag

År 1682 kom prästeståndet med ett förslag till ny kyrkoordning. Detta förslag bemöttes med ett motförslag från adeln år 1685 som ansåg att kyrkan i det tidigare förslaget fick för stor självständighet avseende domsrätt, ekonomi och lära. Tidigt under år 1686 kom prästerna med ytterligare ett nytt förslag. Erik Lindschöld omarbetade dessa förslag i det som blev Sveriges *"kyrkio-lag och ordning"* utfärdad av kungen den tredje september 1686 och bekräftad av riksdagen den nionde november. Året efter kom också en processrättslig förordning om hur rättegångarna i domkapitlen skulle gå till.⁹⁵

⁹³ Kjöllnerström, Sven, 1971, s. 224.

⁹⁴ Kjöllnerström, Sven, 1971, s. 236.

⁹⁵ Kjöllnerström, Sven, 1944, s. 32 ff.

3.3 Familjeliv och äktenskap

Det finns ett flertal olika vanföreställningar om hur familjelivet såg ut i Norden under tidig modern tid. Det här avsnittet är ämnat att ge en något tydligare bild av äktenskapets funktion i samhället och av familjelivet i vardagen.

Först och främst bör poängteras att det är väldigt lätt att skapa stereotyper och generalisera allt för mycket kring dåtidens äktenskap och familjeliv. Det rådde stora skillnader i hur familjelivet såg ut. Dåtidens samhälle var ett skiktat samhälle med stora skillnader mellan stad och land, gods och stuga. Det är därför svårt att tala om ett enhetligt sätt att leva, skillnaderna var allt för stora.

Dåtidens samhälle var ett agrart samhälle och den allra största delen av befolkningen var bönder med ett mindre jordbruk avsett att försörja familjen. Eftersom detta var det huvudsakliga levnadssättet blir det också här som fokus kommer att ligga i den här genomgången.⁹⁶

3.3.1 Den despotiske familjefadern?

En vanföreställning är att mannen styrde och ställde i familjen och på gården som en tyrannisk despot med absolut makt, vilket oftast var långt ifrån sanningen. Hemmet, familjen eller hushållet fungerade närmast som en ekonomisk gemenskap, en produktions- och konsumtionsenhet där alla arbetade tillsammans. Samarbete var en förutsättning för ekonomisk överlevnad.⁹⁷

Det rådde ett ömsesidigt beroende mellan såväl mannen som kvinnan. I det agrara samhället behövde båda varandra för att hushållet inte skulle gå i konkurs. I ordet ekonomi som härstammar från grekiskans oikos som betyder hus och nomos som betyder norm eller regel speglas ganska väl hushållets funktion som en ekonomisk gemenskap. Äktenskapet var närmast synonymt med en familj.⁹⁸

Även i äktenskapsritualen speglades kvinnans viktiga funktion i familjen. I Upplandslagen från 1296 skulle följande ord uttalas av brudens far:
*”Jag giver dig min dotter dig till heder och till husfru och till halv säng, till lås och till nycklar och till laga treding och till allt det han äger i lösöre och förvärva kan förutom guld och hemmahjon och till all den rätt som är uppländsk lag och den helge konung Erik gav, i Faderns och Sonens och den Helige Andes namn.”*⁹⁹

⁹⁶ Gaunt, David, 1996, s. 86.

⁹⁷ Sundby, Olof, 1962, s. 7.

⁹⁸ Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 47.

⁹⁹ Carlsson, Lizzie, 1965, s. 99.

Kvinnan hade nycklarna till hemmet och visthusboden. I det agrara samhället deltog kvinnan aktivt i arbetet på gården. Det är en tydlig symbol för kvinnans makt och husfrudöme och kan exempelvis jämföras med påvens nycklamakt. Traditionen och symboliken med kvinnans nycklamakt fanns redan under förkristen tid och levde kvar långt in på 1800-talet.¹⁰⁰

Det fanns även former, sedvänjor och traditioner i samhället som skyddade från mannens eventuella despotiska infall. Våld mot kvinnor bestraffades extra hårt i enlighet med den gamla traditionen om kvinnofrid. Att våld trots detta förekom, då såväl som nu, är dock helt säkert.¹⁰¹

Familjen var också en religiös kristen gemenskap där barn och vuxna firade andakt tillsammans. Enligt reformationens hustavla var mannen hushållets andliga ledare. Hushållet bestod inte endast av föräldrar och barn utan i många fall också av en eller flera pigor och drängar. Det var vanligt att man som ung fick ge sig iväg till andra gårdar för att tjänstgöra, ibland för att munnarna var för många att mätta, då konsumtionen helt enkelt översteg produktionen i hushållet. Det var givetvis en stor skillnad mellan en bondefamilj i det agrara samhället och en större godsägare eller en borgarfamilj i staden.¹⁰²

3.3.2 Den stora stamfamiljen?

En annan vanlig föreställning är att dåtidens familjer hade en mängd barn där flera generationer levde tillsammans. I genomsnitt fick föräldrarna fyra till fem barn. Det är mer än genomsnittet i Sverige idag men med tanke på att många av barnen aldrig nådde vuxen ålder är skillnaden inte så stor. Den låga genomsnittsåldern under 1600-talet på 30-35 år berodde framför allt på att många dog medan de fortfarande var barn. För den som lyckades överleva de kritiska barnåren var sannolikheten stor att uppnå en relativt beaktansvärd ålder dvs. för den som lyckades fylla 20 år var chansen stor att också kunna fira sin 60-årsdag. Trots den låga medelåldern var det därför inte ovanligt att far- och morföräldrar var i livet.¹⁰³

Tjänstefolket sågs också som en del av hushållet. Det var först senare när industrialiseringen började sitt intåg som tjänstefolket uteslöts från familjegemenskapen. Det latinska ordet för familj, famulus, betyder tjänare och antyder att alla i familjen inte nödvändigtvis behövde vara släkt.¹⁰⁴

Trots den teoretiska möjligheten var det inte vanligt i Norden med storfamiljer där tre generationer och föräldrarnas vuxna syskon bodde tillsammans, möjligen med undantag av de östra och norra delarna av Finland. Det vanligaste var att den äldre generationen lämnade gården till ett

¹⁰⁰ Gaunt, David, 1996, s. 119 f.

¹⁰¹ Gaunt, David, 1996, s. 48.

¹⁰² Gaunt, David, 1996, s. 141.

¹⁰³ Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 5.

¹⁰⁴ Tamm, Ditlev, 1993, s. 207.

av barnen och fick bo kvar på gården med ett fastställt underhåll, det s.k. undantaget. De andra syskonen fick bilda nytt på annat håll.¹⁰⁵

På vissa gårdar fanns av denna anledning stamfamiljer, i betydelsen av att det bodde tre generationer på samma gård. Det vanligaste var dock kärnfamiljen med två generationer bestående av föräldrar och barn.¹⁰⁶

Döden var en del av livet på ett helt annat sätt än vad den är idag. Familjekonstellationerna var pga. dödligheten, arbetsbehovet och kringflyttande tjänstefolk flytande i sin storlek och sammansättning. Det var inte ovanligt att mannen eller kvinnan gifte om sig då maken eller maken dött.¹⁰⁷

3.3.3 Tvångsäktenskap för barn?

En tredje bild är att man gifte sig som barn och under tvång från sina föräldrar med en man eller kvinna man aldrig träffat. Detta var sällan fallet. I genomsnitt gifte man sig relativt sent. Under 1600- och 1700-talet var genomsnittsåldern för kvinnor runt 25 år och för männen något högre.¹⁰⁸ Vid det första äktenskapet var det ofta inte så stor skillnad mellan parternas åldrar. Männen var ofta några år äldre. Vid det andra eller tredje äktenskapet verkar dock åldersskillnaden ha stigit något, även om skillnaderna i norra Europa var mindre än i de södra delarna. De praktiska och ekonomiska övervägandena kan tänkas ha spelat en större roll vid dessa senare äktenskapen.¹⁰⁹

Anledningen till att man väntade med att gifta sig kunde vara många. En anledning kunde vara ekonomin. Mannen behövde tid för att få ihop pengar till den nya familjen. Enligt kyrkan borde trolovningen fullbordas med bröllop innan årstiden var till ända. Ofta gick det längre tid än så vilket resulterade i många fall i domkapitlet.¹¹⁰

Lawrence Stone talar om fyra olika grader av frivillighet och föräldrainflytande vid ingående av äktenskap:

1. Valet görs helt och hållet av föräldrarna
2. Valet görs av föräldrarna men barnet har vetorätt
3. Barnen väljer men föräldrarna har vetorätt
4. Barnen väljer själva, föräldrarna har inget att säga till om.¹¹¹

Tvångsäktenskap där föräldrarna helt och hållet bestämde var inte vanliga. Möjligen var påtryckningarna starkare bland de mer välbesuttna grupperna,

¹⁰⁵ Gaunt, David, 1996, s. 15.

¹⁰⁶ Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 22.

¹⁰⁷ Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 14.

¹⁰⁸ Gaunt, David, 1996, s. 17.

¹⁰⁹ Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 60.

¹¹⁰ Gaunt, David, 1996, s. 49.

¹¹¹ Lennartsson, Malin, 1999, s. 165.

t.ex. hos adeln där äktenskapet också handlade om en transaktion av egendom mellan släkter och inte sällan hade politiska förtecken. Det vanligaste bland befolkningen var alternativ två och tre, dvs. att antingen barnet eller föräldrarna hade vetorätt. Kyrkan var tydlig med vikten av frivillighet i äktenskapet, tvång var strängeligen förbjudet.¹¹²

3.3.4 Känslolösa äktenskap?

Hur var det då med romantik och kärlek? Den bild som målats upp här ovan av äktenskapet ger förhoppningsvis en något klarare bild. Det var inte fråga om och går inte att tala om någon modern romantisk eller sexualiserad kärlek. Det fanns med största sannolikhet djupa och starka känslor även för 400 år sedan, men de kom till uttryck och förstods annorlunda.¹¹³

Det fanns en i våra ögon ganska motsägelsefull livsstil vad gällde intimitet och distans under denna tid. Det var inte ovanligt att familjen delade både samma rum och säng, samtidigt fanns det en tydlig hierarki mellan tjänstefolk och icke tjänstefolk, likaså mellan man och kvinna.¹¹⁴

I marginalen bör också nämnas att alla inte gifte sig.¹¹⁵ Men giftermål var för många en förutsättning för att kunna driva en mindre gård. Äktenskapet kunde därför vara en förutsättning för överlevnad, då det var ekonomiskt ohållbart att anställa människor för att göra fruns arbete.¹¹⁶

Att hitta en make eller maka kunde gå till på olika sätt. Det kunde vara ett val grundat på ekonomiska skäl eller lika väl en man och kvinna som fattat tycke för varandra.¹¹⁷

3.4 Den andliga rätten

3.4.1 1571 års kyrkoordning

Laurentius Petris kyrkoordning från 1571 liknar inte en modern lagtext. Den är snarare en undervisande och motiverande text med påståenden understödda av bibelcitater och andra argument. Dess främsta syfte var att sammanfatta och formulera reformationen och dess konsekvenser för kyrkan.

I portalparagrafen för kyrkoordningens avsnitt om äktenskapet bekräftas äktenskapet som institution. Det är en *”ärlig och Gudi behaglig stadga [...] och de som i äktenskap stadda äro, och rätt leva, må vara vid gott mot, och dristeliga åkalla Gud om hjälp och beskärm, uti alla deras vedermödor och*

¹¹² Lennartsson, Malin, 1999, s. 164.

¹¹³ Gaunt, David, 1996, s. 51 ff.

¹¹⁴ Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 41 f.

¹¹⁵ Gaunt, David, 1996, s. 89-91.

¹¹⁶ Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 51.

¹¹⁷ Gaunt, David, 1996, s. 22 ff.

*besväringar, vilka dem dess fler och starkare pläga vederfarats, då äktenskapet är Guds goda verk och skickelse, ty djävulen som är Guds fiende, lägger sig alltid vinning om, att han det må skämma och fördärva, som Gud sig till pris och äro gjort och skickat haver".*¹¹⁸

Kyrkoordningen innehåller också ett par stycken om de hemliga äktenskapskontrakten. Det konstateras att *"där trolovning är skedd med laga gåvor och närvarandes vittne, och sedan är sängelag tillkommit, slikt handel måste man räkna gill och rätt inför Gud, ändock laga fästning och vigning icke haver efterföljt, Men med trolovning utan sängelag, haver det sig annorlunda".*¹¹⁹

Trolovning och samlag var alltså tillräckligt för att ett äktenskap skulle anses ingånget. I texten nämns trolovning inför vittnen och med skifte av gåvor. Hur var då fallet med de hemliga trolovningarna där det vare sig fanns vittnen eller gåvor?

*"Inget hemligt kontrakt med äktenskap skall gillat varda, såsom där någon piga förlovar sig föräldromen eller rättom målsmanne ovetandes, med mindre de vilja det sedan gilla, såsom till äventyrs måste ske, var sängelag där inkommit är."*¹²⁰

Principen var alltså att inga hemliga trolovningar skulle erkännas. Undantag från denna huvudregel kunde dock göras om samlag skett eller om parternas föräldrar eller målsmän i efterhand godkände trolovningen.

Frågan om de hemliga äktenskapskontraktens fortsatta vara eller icke vara var också tätt sammanbunden med en annan fråga, nämligen den om avvägningen mellan individernas makt och släktens makt. Den kanoniska doktrinen fokuserade på den förstnämnda delen medan den reformerta kritiken främst talade om föräldrarnas och släktens makt. Det tidigare citerade stycket fortsätter med följande formulering:

*"Ty barnen äro efter Guds bud föräldromen undergiven, så väl i denna sak som alla andra. Dock skola föräldrar eller målsmän icke något handla i denna sak med våld och trug, ty det tager sällan gott lag, när någon varder nödgat till att taga den som han icke haver lust eller kärlek till."*¹²¹

Stycket är ett utmärkt exempel på kyrkoordningens kompromissartade karaktär. Å ena sidan måste barnen lyda sina föräldrar men å andra sidan får inte föräldrar eller målsmän använda *"våld och trug"*. Det avslutande uttrycket, att frånvaron av *"lust eller kärlek"* sällan leder till något gott äktenskap, är intressant och talar tydligt för att relativt stor hänsyn kunde och borde tas till mannens och kvinnans fria vilja.

¹¹⁸ Kjöllersström, Sven, 1971, s. 116.

¹¹⁹ Kjöllersström, Sven, 1971, s. 117.

¹²⁰ Kjöllersström, Sven, 1971, s. 119.

¹²¹ Kjöllersström, Sven, 1971, s. 118.

Konsekvensen av formuleringen blev att domkapitlen, ytterst fritt och självständigt, kunde fatta beslut och väga föräldrarnas och barnens intressen mot varandra. Det blev alltså en fråga för domkapitlen att precisera kyrkoordningen i praxis. Av denna anledning är det av största vikt att studera praxis därifrån.

Den nya protestantiska ordningen behöll i praktiken en stor del av den kanoniska rätten, men med ett skärpt tonläge. De hemliga äktenskapskontrakten skulle i princip ogiltigförklaras. Undantaget var i de fall samlag kommit till stånd efter en trolovning inför vittnen och med gåvoskifte. I så fall skulle ett äktenskap i praktiken anses ingånget. Till och med hemliga trolovningar kunde godkännas i efterhand i de fall samlag kommit till stånd eller om målsmännen gav sitt medgivande.

Vikten av samtycke och genomtänkta beslut från båda parterna poängterades ännu tydligare längre fram och det sades att äktenskap inte skulle ingås om *”någon av parterna inte klarligen vill säga ja, när han av prästen blir tillfrågad, eller nekar sig vilja ingå äktenskap därför att han är med trug kommen till kyrkdörren [...] ty till äktenskapet hör bægges fria och välvilliga ja och samtycke. För den skull vart inte Rebecka given till Isak som hustru förrän hon själv blivit tillfrågad och hade sagt ja.”*¹²²

Äktenskap skulle inte heller ingås hastigt och obetänksamt, men det var mer en instruktion till prästerna än en fråga om äktenskapets giltighet:

*”Eftersom hastiga och obetänksamma giftermål, plägar mycket ont uppkomma, skall prästerna ofta och flitigt förmana folket, att de med giftermål icke äro förhastiga, såsom nu ofta är fallet, när man uti ölsmål och aftonsnack binder äktenskap och fästes, utan att man giver sig tid till ett fullkomligt betänkande på båda sidor [...] där ock några framkomma och begära fästning vilkom för olika ålder eller ock andra sakers skull det icke tyckes skola taga gott lag, med den skull icke heller prästen vara förhastig, utan han ska giva dem tid till att väl betänka sig.”*¹²³

Kravet på samtycke krävde att en viss intellektuell nivå hade uppnåtts. Den kanoniska rättens regler om ålder levde kvar och barnäktenskap förbjöds. Förbudet gällde även andra omyndiga eller så kallade övermagar som av olika skäl inte ansågs mentalt kapabla till att ingå äktenskap.

*”Barn och övermagar, som ännu icke kunna veta vad äktenskapet innebär, skola prästerna icke giva samman, ty förfarenheten giver det att mycken oreda kommer av sådana barnagiftermål, så kräver och ärligheten och Christelig tukt att man med giftermål skall bida in till laga ålder.”*¹²⁴

Reformationen och den nya kyrkoordningen öppnade upp möjligheterna till skilsmässa. Fram till 1734 års lag hade domkapitlen i stiftens ansvar för alla

¹²² Kjällerström, Sven, 1971, s. 121.

¹²³ Kjällerström, Sven, 1971, s. 121 f.

¹²⁴ Lennartsson, Malin, 1999, s. 125-127.

skilsmässor. I viss mån var domkapitlen beroende av de världsliga domstolarna vars domslut i frågor om horsbrott kunde vara avgörande för om det fanns grund att bevilja en skilsmässa. Trots möjligheten till skilsmässa gav kyrkoordningen fortsatt möjlighet att utdöma skillnad till säng och säte för begränsad tid, vilket också användes. Det fanns från och med 1630-talet också en möjlighet att gå till kungs för att få en begäran om skilsmässa prövad.¹²⁵

I början av reformationen blev det ett ganska kraftigt uppsving för skilsmässan, vilket i sammanhanget betyder några tiotal skilsmässor per år i hela landet. Under andra halvan av 1600-talet och den lutherska ortodoxins blomstringsperiod minskade återigen antalet beviljade skilsmässor. Orsaken till detta var, enligt David Gaunt, att praxis hårdnade i takt med att den lutherska ortodoxin slog rot.¹²⁶

I kyrkoordningen omnämns den uppenbara skriften och den uppenbara plikten, vilka var en del av den andliga makten och kyrkotukten. Den uppenbara skriften och den uppenbara plikten som växte fram i och med reformationen var en del i återupptagandet i kyrkans gemenskap. Det var en försoningsceremoni för den som genom sitt handlande ställt sig utanför kyrkans gemenskap, men ångrade sig och återigen ville kunna ta del av sakramenten.¹²⁷

Den världsliga rättsskipningens principiella syfte var att åstadkomma dygd i samhället dvs. att se till att den kristna etiken och moralen efterlevdes. Full försoning för ett brott kunde först uppnås och fullbordas i kyrkan.¹²⁸

Enligt Laurentius Petri var den uppenbara skriften en människostadga för den som ångrade sin handling, till skillnad mot bannet vilken gällde den som inte hyste någon ånger. Den uppenbara skriften liknade katolska kyrkans botgöring och behölls därför att *”det världsliga svärdet ofta ligger nere och icke haver sin gång som det borde”*. Det poängterades under reformationen att den uppenbara skriften skulle ges en evangelisk tolkning och vara ett tecken till församlingen att personen nu ville vara lydig och bättra sig.¹²⁹

Den uppenbara skriften och plikten är, i likhet med kompromissen kring de hemliga äktenskapskontrakten, ett gott exempel på hur den svenska reformationskyrkan använde en tradition från den katolska tiden och stöpte om den i en reformatorisk tappning.¹³⁰

Hur gick då den uppenbara skriften till? I kyrkoordningen formuleras det på följande vis:

¹²⁵ Hirdman, Yvonne, 2001 s. 67.

¹²⁶ Gaunt, David, 1996, s. 121.

¹²⁷ Kjällerström, Sven, 1944, s. 11 och 24 f.

¹²⁸ Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria, 2006, s. 327.

¹²⁹ Kjällerström, Sven, 1944, s. 25 f. samt Kjällerström, Sven, 1971, s. 305.

¹³⁰ Kjällerström, Sven, 1971, s. 304 ff.

”När några sådana syndare hos dem kommer i församlingen, bekänner sina synd, och betar sig uti alla mått vara redebogen till sannskyldig bättring, som däruti står, att man överger synderna och håller Guds bud, då varder han strax intagen i Kyrkan och avlöst, så att man inte ytterligare besväring, än som denna kyrkoplikt är, uppå lägger [...]. De laster som efter lång sedvänja har pläгат komma under uppenbar skrift, är dessa, barnsdöd, mened, hor, mandråp, frendspild (incest, förf. anm.), kätteri och tidelag med fö [...]. När då någon som uti en sådan uppenbar last fallen är, kommer för kyrkodörren, skall kyrkotjänaren [...] granneliga rannsaka om fallet. Desslikes och huru det sig haver med honom som här till brottslig är, om han haver någon allvarlig ånger och ruese för sådan sin missgärning [...]. De falla ned på knä och bedja, att Gud värdigas förlåta honom sådana missgärning, och honom härefter samt för alla andra för slik vådeliga fall nådeligen bevara. Därnäst skall han trösta och hugsvala honom av Skriften det bästa han kan och då han frågat honom om hans tro skall han ge honom avlösning.”¹³¹

Den uppenbara skriften resulterade sedan i någon form av uppenbar plikt. Efter avlösningen i den uppenbara skriften var synderna förlåtna och tanken med plikten var inte att *”plikten skall vara bot för synderna inför Gud, för vilka Kristus allena botat har”*. Istället kunde den som t.ex. *”i dryckenskap begått mandråp undanhålla sig från att gå till gästabuds och till öls”*.¹³²

Den plikt skulle sättas som var nyttigast för både botgöraren och andra. Fasta, bön och allmosa var tre vanliga beståndsdelar i den uppenbara plikten. I rättsfall från domkapitlen var det exempelvis väldigt vanligt med gåvor till hospital eller liknande.¹³³

I domsprotokollen formulerades ofta den uppenbara skriften och plikten som en rättighet och ibland verkar det vara något som den tilltalade begär. Först var han eller hon tvungen att ta det världsliga straffet för att efter detta få andlig försoning och åter integreras i kyrkan och samhället.

3.4.2 1686 års kyrkolag

I takt med att kyrkoordningen från år 1571 blev alltmer sällsynt och svår att få tag på ökade intresset för en revision. Förändringsarbetet pågick från början av 1600-talet fram till år 1686 när den nya kyrkolagen blev verklighet.¹³⁴

Frånvaron av en aktuell central kyrkoordning resulterade i att stiftet blev desto starkare. Biskoparna utfärdade under 1600-talet egna lokala stiftsstadgor. Biskop Johannes Rudbeckius införde t.ex. kyrkobokföring i Linköpings stift reglerat i stiftsstadgan.

¹³¹ Kjällerström, Sven, 1971, s. 72 ff.

¹³² Kjällerström, Sven, 1971, s. 74.

¹³³ Kjällerström, Sven, 1971, s. 312 f.

¹³⁴ Schubert, Wilhelm Fredrik von, 1822, s. 15.

I samband med att den nya kyrkolagen infördes förbjöds dessa lokala stiftsstadgor. Delar av de lokala stiftsstadgorna följde med i den nya lagstiftningen, t.ex. kyrkobokföringssystemet. Kyrkolagen markerade en tydlig centralisering av makten med en kyrka tätt knuten till kungen.¹³⁵

Kyrkolagen speglade blomstringsperioden för den svenska enhetsstaten, fursteabsolutismen och den lutherska ortodoxin.¹³⁶ I kyrkolagens portalparagraf stadgades att:

*”Uti vårt konungarike och dess underliggande länder skola alla bekänna sig endast och allena till den kristliga lära och tro, som är grundad uti Guds heliga ord, det gamla och nya testamentets profetiska och apostoliska skrifter, och författad uti de tre huvudsymbolis: Apostolico, Nicaeno och Athanasiano, jämväl uti den oförändrade Augsburgiska bekännelsen av år 1530, vedertagen i Uppsala Concilio 1593, samt uti hela Libro Concordiae förklarad.”*¹³⁷

Kopplingen mellan kyrka och stat blev under 1600-talet starkare.¹³⁸ Ett exempel i kyrkolagen var sambandet mellan kyrkotukten och de världsliga straffen. Den som för en *”offentligt begången last”* blivit dömd i världslig domstol skulle också stå uppenbar plikt i kyrkan. De världsliga domstolarna skrev oftast i domen om detta var aktuellt. Innan kyrkolagen trädde i kraft fanns det ingen bestämmelse i denna fråga. Trots det var det vanligt att den världsliga domstolen tog med en föreskrift om att den dömd skulle stå uppenbar plikt i kyrkan. I en kunglig resolution från år 1617 *”beträffande brott där benådning från dödsstraff till böter skedde”* nämns det att den dömd skall stå uppenbar plikt för sitt brott.¹³⁹

Efter att syndaren stått uppenbar skrift och blivit avlöst av prästen föreslogs det att den uppenbara plikten i allmänhet kunde bestå i en allmosa *”efter råd och ämne”*.¹⁴⁰

När det gällde brotten lönskaläge och enkelt hor föreskrev lagstiftaren en mer specifik uppenbar plikt. Mannen eller kvinnan som gjort sig skyldig till lönskaläge skulle under en söndag sitta i den därtill särskilt förordnade pliktpallen och under gudstjänsten få avlösning, för att därefter anses vara fullt försonad och återupptagen i församlingen. För en kostnad av 100 daler silvermynt, där hälften gick till kyrkan och hälften till hospitalet eller de fattiga i församlingen, kunde syndaren befrias från att sitta i pliktpallen och få sin avlösning i sakristian istället. Vid återfall i brott höjdes beloppet. För den som begått enkelt hor var pliktpall tre söndagar i följd föreskrivet, utan

¹³⁵ Kjällerström, Sven, 1971, s. 233-235.

¹³⁶ Lennartsson, Malin, 1999, s. 41.

¹³⁷ Wetterberg, Gunnar, 1937, s. 3 ff.

¹³⁸ Lennartsson, Malin, 1999, s. 207.

¹³⁹ KL 9 kap. 2§.

¹⁴⁰ KL 9 kap. 3§.

någon möjlighet att köpa sig fri.¹⁴¹ I folkmun kom pliktpallen efterhand att kallas för horpall. Kyrkoplikten för lönskaläge och horsbrott avskaffades först den 4 maj 1855.¹⁴²

I takt med att den lutherska ortodoxin växte sig starkare under 1600-talet blev den uppenbara plikten alltmer standardiserad. Fokus lades på den uppenbara pliktens funktion att verka allmänpreventivt och blev snarare ett skamstraff än den försoningsceremoni som kyrkan avsett.¹⁴³

Kyrkolagen och kyrkoordningen liknade varandra i stora delar och det var inte fråga om några dramatiska förändringar. På en del områden ändrades dock lagstiftningen. Exempelvis vilka äktenskapliga frågor som hörde till de världsliga eller andliga domstolarnas jurisdiktion.

De världsliga domstolarna skulle döma i ärenden om vem som var att anses som rätt giftoman, om gåvor innan äktenskapet, om hor och lönskaläge, om arvsrätt för barn, om bodelning vid skilsmässa m.m. Domkapitlen kunde även besluta i dessa frågor ”*om en god och vänlig förlikning kan ingås*” och frågorna var lämpade att förlikas.¹⁴⁴

Domkapitlen och kyrkan skulle döma i frågor om släktskap, om när trolovning skulle tillåtas eller upplösas, om när ett par skulle skiljas till säng och säte, om äktenskapsskillnad kunde tillåtas i de fall det inte var fråga om hor, om någon kunde tillåtas att gifta sig igen och om allt annat som ”*rör Guds ord och samvetet samt de mål varom ej finns stadgat i världslig lag, vilka intet angå föräldrars och gifta personers rätt och giftorätt i gods och penningar.*”¹⁴⁵

Året efter kyrkolagens införande, år 1687, kom Kungl. Maj:ts förordning om huru med rättegång uti domkapitlen skall förhållas. Förordningen innebar att den andliga rätten beskars ytterligare. Domkapitlen blev underställda den världsliga rättens överprövning. Hovrätterna blev högsta prövoinstans istället för ärkestiftet, vilket var fallet i den gamla kyrkoordningen.¹⁴⁶

Reglerna avseende ingående av äktenskap förändrades i och med den nya kyrkolagen. Först och främst blev bestämmelserna mer precisa och mer utförliga, varmed domstolarnas fria skön beskars. Ett exempel var utifrån vilka grunder skillnad i trolovning tilläts, vilket tidigare varit helt upp till domkapitlen att bestämma. De tillåtna orsakerna var från kyrkolagens införande: tvång, oförsonligt hat och illvilja i de fall ”*världslig näpst*” inte hjälpt, grov missgärning begången före eller efter trolovning, smittsamma

¹⁴¹ KL 9 kap. 4§.

¹⁴² KL 4 kap. 9§ samt Lennartsson, Malin, 1999, s. 132.

¹⁴³ Lennartsson, Malin, 1999, s. 40

¹⁴⁴ KL 15 kap. 1§.

¹⁴⁵ Schubert, Wilhelm Fredrik von, 1822, s. 105.

¹⁴⁶ Lennartsson, Malin, 1999, s. 41.

och obotliga sjukdomar som den ena parten inte känt till och som hindrade den sjuke att bruka sin hantering och näring.¹⁴⁷

Trolovningen skulle ske av fri vilja och inför vittnen.¹⁴⁸ För lång tid från trolovning till vigsel fick inte förflyta, eftersom det kunde resultera i otidiga sängelag och att de flyttade ihop.¹⁴⁹ Parterna skulle båda säga ja ”*förutan räddhåga eller tvång... samt giva varannan handen*” och därmed skulle trolovningen anses fullbordad, oavsett om gåvor överlämnats eller inte.¹⁵⁰ När ”*de trolovade varannan hävda, så är det ett äktenskap, som skall fullkomnas med kyrkans band.*”¹⁵¹

Vad hände då med de så kallade hemliga äktenskapen i kyrkolagen? Kyrkolagen hämtade inspiration från den mosaiska lagen och stadgade att: ”*Om någon lockar en mö till lägersmål under äktenskapslöfte, då skall han efter Guds bud vara förpliktad att taga henne till äkta och icke övergiva henne. Nekar han till löftet och icke kan bringas till förening, då förvises han till världslig rätt att där på behörigt sätt sig befria. Tillstår han löftet och dock motvilligen övergiver henne, då njuter hon lika rätt som en trolovad fästmö, och han straffas som den där utan sak en sådan övergiver.*”¹⁵²

Citatet verkar likna den kanoniska rättens princip att ett äktenskapslöfte i kombination med samlag skulle anses utgöra ett äktenskap. Den efterföljande meningen, att om mannen nekade sitt löfte så blev det en fråga för världslig rätt, skulle kunna antyda en skärpning. Det skulle då bli en fråga om att bevisa huruvida ett löfte avlagts eller inte.¹⁵³

I de fall någon trolovat sig med två personer, skulle den första trolovningen gälla om båda önskade fullfölja, oberoende av om samlag skett i det senare fallet. I de fall den trogna parten i den första trolovningen inte ville gifta sig med den otrogne trädde den andra trolovningen in.¹⁵⁴

3.5 Den världsliga rätten

3.5.1 Brott och straff

Statens intresse inom familjelivets område växte efter reformationen sig allt större och så även lagstiftningsvolymen och antalet rättsfall. Det fanns en mängd olika typer av termer kring brott och straff, som för den nutida läsaren kanske inte är lika självklara nu som då. En kort förklaring av några av dessa ords betydelser följer här nedan.

¹⁴⁷ KL 16 kap. 2§.

¹⁴⁸ KL 15 kap. 10§.

¹⁴⁹ KL 15 kap. 17§.

¹⁵⁰ KL 15 kap. 12§.

¹⁵¹ KL 15 kap. 13§.

¹⁵² KL 15 kap. 14§, jämför Karl IX:s appendix från år 1608, kapitel 3.5.4.

¹⁵³ Thomson, Arthur, 1966, s. 14.

¹⁵⁴ KL 15 kap. 16§.

Lönskaläge avsåg i sin enkelhet två personers olovliga könsumgänge med varandra. I rättsordningen kom det dels att ha denna vida betydelse, men främst avsåg det samlag mellan två ogifta personer som inte hade för avsikt att ingå äktenskap. Ingick parterna äktenskap efter samlaget kom det istället att kallas otidigt sängelag, vilket innebar att parterna haft sängelag för tidigt. Lägersmål är synonymt med själva samlaget eller sängelaget och var alltså inget straffrättsligt begrepp.

Enkelt hor låg för handen när samlag skett och en av parterna var gift. Dubbelt hor var det följdenligt alltså när båda parterna var gifta med någon annan man eller kvinna.¹⁵⁵

Dåtidens straffskalor och straffrättsliga åtgärder skiljde sig märkbart från vår tid. Det fanns en mängd olika straff i såväl världslig som andlig rätt. I världslig rätt fanns först och främst dödsstraffet. Det bör poängteras att inom detta straff fanns olika grader av förnedring, dels vad gäller själva avrättningen men också hur kroppen behandlades efteråt.

Skalan började i den värsta änden med att få kroppen steglad och att bli begravd i delar på avrättningsplatsen. De andra alternativen var följande: att bli begravd hel men på avrättningsplatsen, att bli begravd i skogen, att bli begravd i närheten av kyrkan men ändå inte på kyrkogården, att bli begravd på kyrkogården men utan något begravningsfölje och slutligen att bli begravd på kyrkogården med ett normalt begravningsfölje.¹⁵⁶

Dödsstraffet var inte så flitigt tillämpat som lagtexterna kan antyda. Bötesstraffet var betydligt vanligare, framförallt i de enklare brottsmålen på äktenskapsrättens område. Böterna kunde tillfalla olika parter och speglade vem som var att anse som kränkt.

Bötesbeloppens storlek var ofta fastställd i lagen och var därför inte inkomstgrundade eller på annat vis differentierade. Detta gjorde att de kunde slå olika hårt. Böternas fasta storlek gjorde även att de var känsliga för penningvärdets variation. Inflationen var under vissa tider av 1600-talet påtaglig, vilket under perioder urholkade böternas kännbarhet.¹⁵⁷

De olika valutorna och valörerna som användes skapade en hel del svårigheter inte minst för den nutida läsaren. De olika valörernas värde gentemot varandra förändrades och var inte fixerade på samma vis som kronor och ören idag. Samma valör kunde variera beroende på om myntet var i silver eller koppar. Det fanns daler, riksdaler, mark, skilling m.fl. Det hela underlättades inte i områden som Bohuslän där även norska bötesbestämmelser och norsk valuta delvis var aktuella.

¹⁵⁵ Melby, Kari, m.fl., 2006, s. 44.

¹⁵⁶ Thunander, Rudolf, 1992, s. 73 ff.

¹⁵⁷ Thunander, Rudolf, 1992, s. 77 ff.

Bortsett från bötesstraffet fanns också kroppsstraffet som oftast blev aktuellt när personen inte kunde betala penningböterna. Straffen mellan män och kvinnor skiljde sig åt. För männen var det oftast fråga om att springa gatlopp ett bestämt antal gånger medan ett visst antal män slog den dömde med käppar. Kvinnorna fick slita spö eller hudstrykas som det också kallades.

Verkställigheten av dessa straff kunde variera. När det gällde spöslitningen var det i princip aldrig närmare fastställt hur många slag kvinnan skulle utstå. En annan faktor som påverkade straffet var vem som blev utsedd till att verkställa domen. För kvinnan var det mest skamfyllt om någon därtill särskilt utsedd person som t.ex. profossen eller skarprättaren verkställde domen. Det var oftast vanligt i städerna med en bödel eller en särskilt utsedd person som verkställde domarna, till skillnad mot landsbygden och häradsrätten där det inte var lika utbrett.¹⁵⁸

Vidare fanns möjligheten att förvisa en person ur landet eller häradet, vilket oftast skedde med återfallsförbrytare eller personer som av olika skäl stod utanför samhällsgemenskapen.

Frihetsberövande som straff var jämfört med idag mycket ovanligt. Det förekom, om än i begränsad skala och användes då framförallt för politiska fångar. Vidare var det inte ovanligt att det fanns häkten i städerna där den tilltalade förvarades i avvaktan på dom.¹⁵⁹

3.5.2 Den sexfixerade förvaltningen?

Andelen och antalet sexualrelaterade mål i alla domstolar ökade dramatiskt under 1600-talet. I Göta hovrätt år 1610 var 33.5 % av samtliga brott sexualrelaterade, år 1660 hade andelen ökat till 41.9 %, för att år 1720 ha sjunkit till 31.3 %.

Vad berodde denna ökning av antalet och andelen otuktsbrott? En förklaring till en del av ökningen i hovrätten under åren 1608 till 1653 kan vara att hor hade blivit belagt med dödsstraff och att alla dödsdomar skulle underställas hovrätterna. Trots detta faktum är det höga siffror; nästan hälften av ärendena under 1660-talet rörde sexualmoral. Det går närmast att tala om en sexfixerad förvaltning. I studien från Orust och Tjörns häradsrätt är andelen sexualrelaterade mål färre än i hovrätten av naturliga skäl, men utgör ändå knappt 10 % av den totala summan.¹⁶⁰

Utöver den förändrade lagstiftningen kan även samhällets uppbyggnad ha varit en starkt bidragande orsak till ökningen av andelen sexualrelaterade mål. Många i den yngre generationen var ogifta och arbetade som

¹⁵⁸ Thunander, Rudolf, 1992, s. 35.

¹⁵⁹ Thunander, Rudolf, 1992, s. 87 f.

¹⁶⁰ Thunander, Rudolf, 1993, s. 21.

exempelvis pigor och drängar. Den höga medelåldern för giftermål borde rimligen ha lett till fler otuktsbrott.¹⁶¹

Reformationens effekt på människors levnadssätt skall inte heller underskattas. Celibatet som ett alternativt levnadssätt uttraderades mer eller mindre i och med reformationen. Äktenskapet blev normen och klostren, som tidigare varit en alternativ väg för framför allt kvinnor, försvann.¹⁶²

Parallellt med ökning av antalet sexualrelaterade mål så minskade antalet utomäktenskapliga barn markant från slutet av 1500-talet till slutet av 1600-talet, från runt 6 % till närmare 2 %. Vad berodde då denna minskning på? En förklaring kan givetvis vara att de skärpta straffen fick avsedd effekt. En annan förklaring kan vara att den första tiden efter reformationen präglades av en osäkerhet bland prästerna om barnet skulle anses äkta eller oäkta. Prästerna kunde även medvetet ha låtit bli att placera ett barn i kategorin oäkta i kyrkobokföringen för att på så vis minska barnets stigmatisering senare i livet.¹⁶³

3.5.3 Landskapslagarna och kyrkobalkarna

Landskapslagarna är de första nedtecknade lagarna vi känner till. De var starkt präglade av den medeltida kanoniska rätten. Upplandslagen, som kom att bli den mest inflytelserika landskapslagen, inleddes exempelvis med en kyrkobalk med regler om hur en kyrka skall byggas. I preamblen till lagen sades att *"Gud själv instiftade den första lagen och sände den till sitt folk genom Moses"*.¹⁶⁴

I kyrkobalkens regler fanns även bestämmelser gällande äktenskapet främst i det nionde kapitlet om hur vigsel skall ingås och i det femtonde om hjonelag, skyldskapsbrott och hor. Enligt Upplandslagen hade biskopen rätt att åtala i frågor gällande äktenskapet. Det fanns också mer detaljerade bestämmelser, exempelvis skulle vid brytande av fästning eller trolovning parterna böta tre marker vardera och biskopen hade att avgöra om hjonelaget skulle stå fast, dvs. om de skulle tvingas ingå äktenskap ändå. Om någon begick enkelt hor *"med en oskyld kvinna"* skulle båda böta sex marker och samma vid dubbelt hor.¹⁶⁵

Vidare fanns regler om hur ett äktenskap skulle ingås. I enlighet med den kanoniska rätten skulle de som ville gifta sig anmäla sin avsikt att ingå äktenskap till prästen som skulle lysa tre söndagar i följd vilket var en form av hindersprövning.

Kyrkobalken avslutades med orden: *"Nu är sagt det som hör till kyrkobalken, Kristus och kyrkan vare vår hjälp. Amen!"*

¹⁶¹ Coontz, Stephanie, 2005, s. 126.

¹⁶² Gottlieb, Beatrice, 1993, s. 50.

¹⁶³ Gaunt, David, 1996, s. 64, 77.

¹⁶⁴ Holmbäck & Wessén, 1979, s. 13.

¹⁶⁵ Holmbäck & Wessén, 1979, s. 25.

Det bör än en gång påpekas att även om landskapslagarna uppmuntrade till kyrklig vigsel var det, i enlighet med den kanoniska rätten, inte ett krav för att ett giltigt äktenskap skulle anses ingånget. Först efter reformationen, antagligen via den tyska protestantiska kyrkorätten, kom kravet på kyrkovigsel för giltigt äktenskap in i svensk rätt.¹⁶⁶

3.5.4 Lands- och stadslagarna

Någon gång mellan åren 1347 och 1352 är det troligt att Magnus Erikssons landslag (MELL) trädde i kraft. Det skulle dock dröja innan den nådde ut i landet. Något av åren före 1357 kom sedan också Magnus Erikssons stadslag att gälla i städerna.¹⁶⁷

I MELL:s giftermålsbalk, vilken var den andra balken efter konungabalken, fanns en rad bestämmelser kring äktenskapet. En hel del av bestämmelserna är redan omnämnda tidigare i denna uppsats. Giftermålsbalken hade närmast formen av en berättelse med början i att brudgummen bad om sin hustru för att fortsätta med en rad exempel på situationer som sedan kunde uppstå och råd för hur de skulle hanteras.¹⁶⁸

Ärvdabalken och högmålsbalken är också av ett visst intresse i sammanhanget. I högmålsbalken stadgades exempelvis om dödsstraff vid månggifte, med halshuggning för mannen och stening för kvinnan. I övrigt saknade MELL bestämmelser om sedlighetsbrott. Dessa regler fanns istället i de gamla landskapslagarnas kyrkobalkar.¹⁶⁹ MELL innehöll nämligen ingen kyrkobalk så vid avskrifter av landslagen bifogades ofta den närmsta landskapslagens kyrkobalk till MELL.¹⁷⁰

År 1442 stadfästes Kristoffers landslag (KrLL) som ersatte MELL. KrLL var tänkt som en revision av den äldre MELL. I KrLL stadfästes på ett tydligt sätt den mökränkningstradition som sedan gammalt var en sedvänja. Den innebar att det var mannen som ansågs som ansvarig vid ett lönskaläge. KrLL stadgade därför att mannen skulle bära ansvaret och kvinnans far ansågs vara sakägare i målet.

I det fall ett äktenskap senare kom till stånd, dvs. vid ett otidigt sängelag, var böterna för mannen 20 marker. Om ett äktenskap däremot inte kom till stånd vid ett så kallat lönskaläge, var böterna 40 marker. Dessa böter skulle treskiftas, dvs. en tredjedel tillföll giftomannen eller kvinnan, en tredjedel gick till kyrkan och en tredjedel till kronan.

¹⁶⁶ Thomson, Arthur, 1967, s. 5 f.

¹⁶⁷ Holmbäck & Wessén, 1962, s. XXVII.

¹⁶⁸ Holmbäck & Wessén, 1962, s. 39-47.

¹⁶⁹ Holmbäck & Wessén, 1962, s. 214.

¹⁷⁰ Holmbäck & Wessén, 1962, s. XXVIII ff.

Det fanns också en kort bestämmelse om ytterligare böter vid otidigt sängelag. Dessa uppgick till tre marker och skulle ges till biskopen. Denna bestämmelse försvann redan år 1527 vid reformationens inledning.¹⁷¹

Enligt Malin Lennartsson, vars studie omfattar ett antal år under 1650-talet och 1690-talet, skedde en tydlig förändring från den första till den andra perioden. Under den första perioden utdömdes, enligt Lennartsson, vid samlag mellan ogifta endast mökränkingsböter för mannen och inga för kvinnan. Om däremot samlag följdes av äktenskap utdömdes oftast inga böter alls. Vid samlag i kombination med löfte tvingades paret till äktenskap och vid endast ett äktenskapslöfte bröts relationen.

Under den andra perioden utdömdes lägersmålsböter för både mannen och kvinnan vid samlag. Vid samlag följt av äktenskap utdömdes böter för otidigt sängelag. Vid samlag kombinerat med äktenskapslöfte ställdes högre krav på bevis för att hänsyn skulle tas till löftet och vid ett äktenskapslöfte bröts inte relationen.¹⁷²

3.5.5 1608 års appendix till landslagen

Karl IX lät år 1608 göra ett nytryck av KrLL tillsammans med ett kungligt stadfästelsebrev, där även de gamla landskapslagarnas kyrkobalkar togs med och kom att tillämpas subsidiärt, trots deras *"påweska sedvanor"*. Det var främst Upplandslagens och Östgötalagens kyrkobalkar som kom att användas. Tio år senare gjordes även ett nytryck av Kristoffers stadslag.¹⁷³

Till nytrycket år 1608 fogades samtidigt ett appendix till KrLL, innehållande mer eller mindre direkta citat ur den mosaiska lagen. Ta exempelvis följande citat från 2 Mos 22:16: *"Om någon lockar en jungfru, den ännu icke förlovad är och lägrar henne, han skall giva henne hennes morgongåvor och hava henne till hustru."*¹⁷⁴

Citatet liknade på många sätt den äldre kanoniska principen om att ett framtidslöfte i kombination med samlag ansågs vara ett bindande och giltigt äktenskap. I praktiken innebar bestämmelsen att underrätter och domkapitel i mångt och mycket kom att döma i enlighet med äldre praxis från den katolska tiden.

Vidare infördes en lång uppräkningslista av den mosaiska lagens uppräkningslista av förbjudna släktled vid ingående av äktenskap. Av denna anledning förbjöds uttryckligen *"en mans lägersmål med moder, hel- eller halvsystem, svägerska, farbrors hustru, faster eller moster, sonhustru, dotter eller styvdotter, sondotter eller dotterdotter, en kvinna och hennes moder efter varandra"*.

¹⁷¹ Holmbäck & Wessén, 1962, s. XLI samt Schubert, Fredrik Wilhelm von, 1822, s. 16.

¹⁷² Lennartsson, Malin, 1999, s. 318.

¹⁷³ Modéer, Kjell-Åke, 1997, s. 96.

¹⁷⁴ Thomson, Arthur, 1966, s. 14.

I lagtexten nämndes ingenting om kusiner, sysslingar eller kusinbarn som tidigare hade varit förbjudna att gifta sig med varandra i enlighet med den kanoniska rätten. I praxis behölls dock den katolska tidens äldre och mer omfattande praxis en tid efter lagändringen.

I appendix var dödsstraff fastställt för horsbrott, både vad gällde enkelt hor och dubbelt hor. I praxis kom dessa påföljder snabbt att bli avsevärt lindrigare. I ett utslag från år 1611 av Kungl. Maj:t dvs. kung Karl IX, dömdes en gift person som begått hor till 80 daler i böter och en ogift till 40 daler. Detta bekräftades även senare av Gustav II Adolf vid svar på en fråga från Svea hovrätt år 1615 och kom efterhand att tillämpas av domstolarna ute i landet.

Från år 1614 då delar av kungens domsrätt överlämnades till hovrätterna började dessa att utöva sin leuterationsrätt dvs. sin rätt att sätta ned det i lagen bestämda straffet. Underrätterna var skyldiga att underställa domar med dödsstraff i straffskalan till prövning i hovrätterna. Detta innebar att underrätterna vid horsbrott var tvungna att döma till döden för att sedan underställa domen till hovrätten. Hovrätterna i sin tur utdömde oftast böter. I en studie av Göta hovrätt under perioden 1635-1644 konstaterades att alla dödsdomar för enkelt hor leuterades och blev nedsatta till bötesstraff vid hovrätten. Vid dubbelt hor fastställdes däremot 23 av 37 dödsdomar.¹⁷⁵

3.5.6 1653 års straffordning

I och med 1653 års straffordning, eller drottning Kristinas straffordinantia som den också kallas, upphörde underrätternas och överrätternas diskrepans avseende påföljden för enkelt hor. Underrätterna fick själva utdöma böter och hovrätternas praxis blev nedskrivna, för att tillämpas av underrätterna.¹⁷⁶

Detta innebar att vid enkelt hor fastställdes bötesbeloppet till 80 daler silvermynt för den gifta parten och 40 daler silvermynt för den ogifta. Vid oförmåga att betala skulle mannen löpa gatlopp och kvinnan hudstrykas framför ting- eller rådstugudörren och vid återfall i brott så skärptes straffet ytterligare.¹⁷⁷

Bötesbeloppen var kännbara och var för många omöjliga att betala. Exempelvis motsvarade 40 daler silvermynt ungefär 10 tunnor å 100-150 liter spannmål under 1660-talet.¹⁷⁸

3.5.7 1734 års lag

Införandet av 1734 års lag kan sägas markera början på kyrkans minskande inflytande över äktenskapet. I och med införandet kom äktenskapet inte

¹⁷⁵ Thunander, Rudolf, 1992, s. 35 ff.

¹⁷⁶ Thunander, Rudolf, 1992, s. 32.

¹⁷⁷ Häthén & Nilsén, 2004, s. 85-87.

¹⁷⁸ Hansson, Göran, 2006, s.44 ff.

längre att regleras av 1686 års kyrkolag, utan istället av den nya giftermålsbalken. Kyrkolagen var fortfarande gällande, och skulle så vara en lång tid framöver, men stora delar av de bestämmelser som reglerade äktenskapet blev obsoleta.

Äktenskapet blev ett världsligt förbund och avtal, giltigt först i och med en formell vigsel, vilken visserligen fortfarande skedde i kyrkans regi. Det fanns också en hel del rester från den äldre tiden i den nya lagen. Barn födda under äktenskapslöfte eller trolovning ansågs exempelvis fortfarande som äkta barn.¹⁷⁹

Intresset för sedlighetsfrågor falnade under denna tid och det började föras en diskussion huruvida staten borde lägga sig i dessa frågor överhuvudtaget. Det påpekades bl.a. att den skam som straffen medförde för kvinnorna kunde resultera i barnamord.¹⁸⁰

De första stegen mot 1734 års lag togs redan år 1686 samtidigt som den nya kyrkolagen antogs. Erik Lindschöld blev den karolinska lagkommissionens förste ordförande och en viktig gestalt bakom lagen. Lagen kom att indelas på ett sätt mer likt vårt nuvarande sätt att dela in juridiken, i civilrätt, straffrätt och processrätt. Straffrätten kom dock fortsatt att vara strukturerad efter Mose lag. Den nya lagen skiljde inte heller mellan stadslag och landslag. De privilegier som tidigare funnits för vissa grupper började också att försvinna.¹⁸¹

¹⁷⁹ Lennartsson, Malin, 1999, s. 158.

¹⁸⁰ Gaunt, David, 1996, s. 78 ff.

¹⁸¹ Modéer, Kjell-Åke, 1997, s. 105.

4 Äktenskapet i rättspraxis

4.1 Inledning

Det är viktigt att studera hur lagstiftningen tillämpades i praktiken. Ta t.ex. bestämmelsen i 1608 års appendix om dödsstraff för horsbrott. I hovrätten blev praktiskt taget alla dödsdomar pga. enkelt hor förvandlade till dryga bötesstraff. Endast det faktum att en lag stadgade någonting behövde inte betyda att den tillämpades på det viset eller att den ens användes. Hur rätten fungerade i praktiken ger oss inblick i människors relationer, erfarenheter och attityder. Praxis avslöjar bakomliggande värderingar som inte kommer fram i rättsreglerna.¹⁸²

Bohuslän var under 1600-talet ett omstritt område vilket påverkat rättsläget och även arkivbeståndet. I och med freden vid Roskilde år 1658 hamnade Bohuslän under svensk överhöghet. Trots detta fortsatte den norske Peder Andersson att vara domare vid Orust och Tjörns häradsrätt fram t.o.m. år 1662 då han flydde landet. Titeln som häradsdomare övertogs därefter av Petter Dragman som förblev i tjänst t.o.m. år 1685. Domböcker finns bevarade från och med år 1662 i advokatfiskalens renoverade domböcker vid Göta Hovrätt. Från och med år 1685 finns även originalprotokollen bevarade. Under en turbulent tid åren 1676-1679 som gick under beteckningen den Gyldenlöwska fejden, då Sverige tillfälligt förlorade kontrollen över Bohuslän, saknas också protokoll. Norrmannen Jens Nebel var då domare i häradet.¹⁸³

Efter Roskildefreden följde domstolarna i de erövrade provinserna både dansk-norsk och svensk rätt. I Roskildefreden stadgades att Sveriges ”*fundamentallagar*” skulle tillämpas i de nya provinserna. Först år 1683 genomfördes försvenskningen konsekvent på det rättsliga området.¹⁸⁴

Inte nog med att den dansk-norska rätten tillämpades samtidigt med den svenska. Den dansk-norska rättsbilden var även den splittrad. Det fanns en rad lagar att ta ställning till. Först i och med Christian V:s Danske lov år 1683 och Christian V:s Norske Lov år 1687 skapades en större enhetlighet i det dansk-norska riket.¹⁸⁵

År 1604 införde Christian IV i Norge en dansk variant av den efter Magnus Lagaböter uppkallade äldre medeltida norska landslagen. Denna hade dock inte så många bestämmelser i äktenskapsrättsliga frågor. Av större relevans var då Christian IV:s stora recess från år 1643. I femte kapitlet om giftermål och lösaktighet stadgades i artikel fyra att mannen skulle böta 12 mark och

¹⁸² Ozment, Steven, 1983, s. 89 f.

¹⁸³ Almegius, Folke, 1980, s. 2 ff.

¹⁸⁴ Thomson, Arthur, 1966, s. 115.

¹⁸⁵ Modéer, Kjell-Åke, 1997, s. 103.

kvinnan 6 mark vid lönskaläge dvs. om paret haft samlag och vägrade att gifta sig efteråt.¹⁸⁶

I de fall paret gifte sig efteråt, dvs. vid otidigt sängelag, tillämpades enligt Thomson i Skåne, Halland och Blekinge en bestämmelse i Christian III:s recess från år 1558. I artikel 60 i samma recess fanns en bestämmelse om mökränkning. I denna artikel ålades mannen att betala 9 mark i böter till kvinnans giftoman vid otidigt sängelag. Frågan är om denna bestämmelse även tillämpades i Bohuslän.¹⁸⁷

I kung Frederiks ordinantia från år 1568 angående äktenskapsfrågor anges giltiga anledningar till att bryta en trolovning, vilka var: tvång, otrohet från någon av parterna, trolovning på två håll, rymning i mer än tre år, dömd för brott och hemlig sjukdom såsom spetälska, epilepsi, eller syfilis. Ekonomiska svårigheter ansågs inte utgöra ett giltigt skäl. Jämfört med de samtida bestämmelserna i svenska KO är de norska avsevärt mycket mer detaljerade.¹⁸⁸

4.2 Elof Svensson och Tora Månsdotter¹⁸⁹

I detta första fall som studeras utifrån den bakgrund som getts, från den 22 september 1662, anklagas Elof Svensson i Tolleby för faderskapet till det barn som pigan Tora Månsdotter i Bäckevek fött. Han misstänks av två skäl, dels för att han haft henne i sin tjänst, dels för att han tidigare legat med hennes syster. Pigan anger däremot som far till barnet en korpral på Marstrand som hon enligt egen uppgift inte känner namnet på men träffat en gång vid Esbjörn Anderssons brygga. Eftersom en onormalt kort tid gått mellan det av Tora uppgivna konceptionsögonblicket på Marstrand och barnets nedkomst så försöker rätten med prästens hjälp att få Tora till en annan bekännelse. Detta lyckas inte och rätten frikänner Elof Svensson men dömer Tora till 6 riksdalers böter och avslutar domen med att lämna *”denna mörka sak till Gud”*.

Fallet är intressant ur ett flertal olika aspekter. För det första kan nämnas att i detta fall precis som i praktiskt taget alla fall då någon blev åtalad för lönskaläge hade kvinnan blivit gravid eller redan fött sitt barn. Anledningarna till att endast mål där kvinnan blivit gravid kom upp i rätten kan vara flera. En anledning kan vara att för att uppfylla rättens och statens uppgift att bevaka Guds buds efterlevnad räckte det att gå åt de uppenbara brotten mot dessa som yttrade sig offentligt i samhället. Det verkar ha rått en relativt stor förståelse i rätten och domarna verkar inte ha varit alltför nitiska i sin ämbetsutövning. Fyra år efter avgörandet av detta fall blir en av lagrättsmännen själv åtalad och dömd för att ha haft sexuellt umgänge med sin piga.

¹⁸⁶ Bagge & Mykland, 1987, s. 92, 135-136.

¹⁸⁷ Thomson, Arthur, 1966, s. 113 ff.

¹⁸⁸ Gaunt, David, 1996, s. 43.

¹⁸⁹ Orust och Tjörns häradsrätt, 1662-09-22.

En andra anledning är givetvis bevisproblematiken. Det var svårt att bevisa att ett samlag hade ägt rum då det oftast endast fanns två vittnen. Kvinnans graviditet var dock ett talande bevis som var svårt att komma ifrån. Mannen hade givetvis en gynnsammare situation vilket detta fall också tydligt visar. Det är uppenbart att rätten starkt misstänker Elof som fader till barnet men utan vare sig Elofs eller Toras erkännande väljer de att inte döma honom. De försöker pressa Tora på en bekännelse genom att först visa på det orimliga och ologiska i hennes förklaring om vem fadern är. Hon anger en icke namngiven korporal på Marstrand vilket är tillräckligt oklart för att den okände mannen varken ska kunna förhöras eller riskera att bli åtalad.

Rättens nästa steg blir att låta prästen och kaplanen på Tjörn i en enskild examination söka få en annan bekännelse. Anledningen till detta förhör kan vara flera. En anledning är givetvis att det kunde vara lättare för kvinnan att säga sanningen i enrum där inte husbonden och den angivna fadern såg på.

Bekännelser avgivna till präster verkar också ha tillmätts ett något högre bevisvärde. När det gällde kvinnans faderskaps erkännande verkar särskilt två tillfällen ha givits en stor betydelse. Först och främst har erkännande av vem fadern var till de som närvarade vid själva födelsen av barnet tillmätts en stor betydelse. För det andra verkar även erkännandet till präst eller annan i samband med dopet också ansetts ha ett högt bevisvärde.

Mannen går alltså fri i brist på bevis. Kvinnan döms för lönskaläge i enlighet med Christian IV:s recess till 6 riksdalers böter att ges till staten. Efter detta nämns drottning Kristinas straffordinantia vilken stadgar om kroppsstraff vid oförmåga att betala böterna.

I detta fall tillämpas alltså parallellt både de danska och de svenska bestämmelserna. Bötessatsen bestäms av de danska reglerna och kroppsstraffet av de svenska reglerna.

Domen avslutas med orden "*Actum ut supra*" strax efter referensen till straffordningens regler om kroppsstraff. Termen betyder närmast verkställt enligt ovan, vilket skulle kunna antyda att Tora inte kunde betala och fick lida straffet på kroppen. Häradsrätten skriver för övrigt inte så mycket om själva verkställandet av domarna, vilket istället verkar vara betydligt vanligare i städerna.

4.3 Björn Simonsson och Anna Olsdotter¹⁹⁰

Nästa fall avser Björn Simonsson och Anna Olsdotter som kom att dras i långbänk under tre ting den 23 februari 1663, den 28 oktober 1663 och slutligen den 18 februari 1664. Processen i domstol kom alltså att ta ett år i

¹⁹⁰ Orust och Tjörns häradsrätt, 1663-02-23, 1663-10-28, 1664-02-18.

anspråk och det påstådda brottet hade ägt rum mer än två år innan den slutliga domen föll i frågan, då barnet uppgavs ha nått en ålder på två år vid domen.

I fallet hade Björn Simonsson och Anna Olsdotter stämts in för lägersmål. Anna uppgav Björn som far till det barn hon fött. Anna hade vid dopet och för präst vid uppenbar skrift angett Björn som far till barnet. Notera även här det bevisvärde som beaktelsen vid dopet och samtalet med prästen ges. Björn nekade till faderskapet och gavs vid det första tillfället uppskov till nästa ting för att befria sig från beskyllningen.

Vid det andra tinget fortsatte Björn att neka. Anna åberopade som vittnen de två kvinnor som hjälpt Anna att föda barnet och rätten beslutade sig för att kalla in dessa till nästa ting.

Vid det tredje tinget vittnade kvinnorna om att Anna för två år sedan kommit till deras gård och fött ett barn och som far angivit Björn. Rätten beslutade om edgång för Björn dvs. att han skall försöka befria sig från anklagelsen med hjälp av fler män som går i god för hans oskuld. Han säger sig dock endast kunna erbjuda personlig edgång då ingen vill svärja honom fri. Rätten fällde utifrån detta Björn och dömde honom till 12 riksdaler i böter. Anna, som tidigare varit dömd för samma brott med en annan man, dömdes *”för sin fattigdoms skull att plikta med kroppen”*.

Ett intressant uttalande är Annas kommentar att hon aldrig hade angett Björn om han endast hade gett någonting till henne och barnet. Vid det första tinget kan också noteras att Björn vid samma ting agerat målsägande efter att ha blivit knivhuggen av två backstugusittare i ett slagsmål under en likfärd. De två backstugusittarna dömdes av rätten till utvisning från domsagan.

4.4 Torbjörn Olsson och Börta Amundsdotter¹⁹¹

Nästa fall från den 19 februari 1664 är av lite allvarligare natur då det är fråga om enkelt hor för mannens del. Torbjörn beskylls för att ha legat med *”det lösa och lättfärdiga kvinnfolket”* Börta Amundsdotter som också fött ett barn. Torbjörn har efter händelsen flyttat till Uddevalla med sin hustru Mätta Amundsdotter och sina barn. Han erkänner brottet och domen berör i huvudsak hans betalningsförmåga. Borgmästaren i Uddevalla har vid en bouppteckning fastställt hans tillgångar, som efter avdragna fordringar, uppgår till 39 daler, 3 mark och 1 skilling. Hälften av denna summa är Mätta Amundsdotters del i boet medan den andra hälften skall anses förverkad till kronan.

¹⁹¹ Orust och Tjörns häradsrätt, 1664-02-19.

Texten är helt tyst vad gäller Börtas dom eller verkställighet av densamma. Men fyra år senare dyker Börta upp igen, med en annan man och ett nytt barn, vid tinget den 25 februari 1668. Drängen Jon Persson har legat med Börta och eftersom han enligt rätten inte vill gifta sig med henne skall han dömas till 12 riksdaler i böter. Än en gång nämns ingenting om Börtas dom. Det enda som sägs i förbifarten är att hon inte har sonat för det första brottet för fyra år sedan.

Rätten verkar medvetet ha valt att inte utkräva några böter av kvinnan och därmed inte straffa henne. På liknande sätt skulle det kunna vara i andra fall där kvinnans dom eller verkställandet av densamma inte nämns. Inte ens denna andra gång Börta dyker upp nämns något om att hon döms till böter, det är endast Jons straff som omnämns.

4.5 Olof Andersson och hans hustru¹⁹²

Befallningsmannen och kronolänsmannen Sven Andersson har i följande fall från tinget den 12 december 1664 stämt Olof Andersson för att ha legat med sin i domen icke namngivna hustru innan ingånget äktenskap och därmed gjort sig skyldig till att ha bedrivit otidigt sängelag. Lägersmålet skall ha ägt rum på Margareta Hvitfeldts gård Hövik. Rätten dömer Olof till nio riksdalers böter, hälften till kronan och hälften till Margareta Hvitfeldt, ”*frun på Sundsby*”. Margareta Hvitfeldt var av dansk adlig släkt, med goda kontakter även hos den svenska makteliten och ägde stora gods runt om i Bohuslän.

Detta rättsfall aktualiserar på ett tydligt sätt frågan om vem som var att anse som kränkt. Innan reformationen var fokus på bruden och hennes giftoman som ansågs vara de kränkta i en närmast civilrättslig tvist. Efter reformationen skedde en ökning av vilka som var att anse som kränkta, vilket skapade en större komplexitet i mål om otidigt sängelag.

I samband med en växande stat, med uppgift att bevaka samhällsmoralen blev brottet närmast ett brott mot staten. Kyrkan var ytterligare en part som ofta tog upp böter, åtminstone i mål i domkapitlen. Bötesbeloppet gick ofta till välgörande ändamål som hospitalet i staden eller liknande. Det fanns också en tanke på en lokal överhet i hushållet och på gården. Husbonden, eller i det här fallet godsägarinnan Hvitfeldt, hade också ett ansvar för moralen som en lokal överhet.

Hälften av böterna gick alltså till kronan och hälften till Margareta Hvitfeldt på vilkens ägor själva brottet skall ha begåtts. Det är ett mycket intressant domslut och antyder vilka som vara att anse som kränkta. Kvinnan, Olofs hustru, nämns inte ens vid namn i domen.

Bötesbeloppet är på nio riksort och antyder att Christian III:s recess från 1558 fortfarande tillämpades. Enligt denna skulle vid mökränkning,

¹⁹² Orust och Tjörns häradsrätt, 1664-12-12.

motsvarande otidigt sängelag, mannen dömas att betala nio mark till kvinnans giftoman. Vilken valör och valuta som använts verkar ha tillämpats mer flexibelt. Mark och riksort var dock relativt likvärdiga. Riksorten motsvarade ungefär en fjärdedels riksdaler och en mark likaså. I de andra undersökta fallen är det däremot vanligast att mark bytts ut rakt av mot riksdaler, vilket mer än fyrdubblat det relativa bötesbeloppet.

Bötesbeloppets storlek från Christian III:s recess har alltså tillämpats, medan bestämmelsen om vem beloppet skulle tillfalla samt valuta och valör har förändrats.

4.6 Karin Jörgensdotter och Nils Jonsson¹⁹³

Nästa fall från den 10 januari 1665 är av lite annorlunda karaktär. Maken Nils Jonsson har rymt ifrån sin hustru Karin Jörgensdotter, men innan dess sålt av stora delar av lösöret såsom oxar, fårskinn, slipsten, spinnstol, harv, plog och slagbänk. Tillsammans uppgick sakerna till relativt betydande belopp. Karin stämmer därför in de som köpt ägodelarna av maken.

Det framgår inte vad rätten kommer fram till i frågan, men det som är intressant i målet är att det speglar flykten som ett reellt alternativ till en formell äktenskapsskillnad. Det verkar inte vara en helt okänd företeelse, om än inte vanlig. Rimligen borde de flesta i bygden ha hört talas om eller känt till någon som rymt från sin make eller maka. Fall som liknar detta dyker upp i domböckerna med jämna mellanrum.

4.7 Reer Olsson och Karin Persdotter¹⁹⁴

Mökränkningstraditionen levde kvar länge, framför allt i allmänhetens ögon, vilket är tydligt i följande fall från den 12 januari 1665. Reer Olsson har erkänt lägersmål med Karin Persdotter och döms att betala 12 riksdaler enligt Christian IV:s recess. I domen poängteras också tydligt att Karin skall böta för sitt brott och själv svara för sina böter eller *”lida straffet på kroppen”* enligt 1653 års straffordning. Så långt räcker det att notera rättens tydliga påpekande att Karin själv skall svara för sina böter.

Av större intresse är det som avhandlas vid tinget ett år senare, den 3 december 1666. Karin har då blivit kallad till rätten igen och av befallningsmannen blivit förhörd om hon tidigare varit stämmd och dömd för att hon avlat och för tre år sedan fött ett barn med Reer Olsson. Hon erkänner detta men förklarar också att Reer och hans föräldrar erbjudit sig att betala Karins böter. Rätten har dock aldrig fått några pengar och inte heller krävt in några. Karin får uppskov till nästa ting dit också Reer kallas. Det nämns ingenting i domböckerna om vad som händer efter detta.

¹⁹³ Orust och Tjörns häradsrätt, 1665-01-10.

¹⁹⁴ Orust och Tjörns häradsrätt, 1665-01-12, 1666-12-03.

Mannen och hans föräldrar verkar, enligt Karin, ha valt att erbjuda sig att betala kvinnans böter. Har de gjort detta för att låta Karin slippa kroppsstraff eller i enlighet med en kvarlevande mökränkningstradition där det är mannen som bär ansvaret?

4.8 Lars Helgesson och Karin Tollesdotter¹⁹⁵

Otukt mellan män och kvinnor förekom inom alla samhällsklasser men det är tydligt att vissa kategorier förekom oftare än andra. Det var extra vanligt med äktenskapsbrott bland militärhustrur vars män varit ute i fält en längre tid. Deras män figurerar också ofta i protokollen, även om de ofta fick sin dom i en militär domstol.

En annan grupp som också ofta förekom var unga ogifta män och kvinnor. I dessa fall rörde det sig oftast om otidigt sängelag eller lönskaläge då ingen av dem var gifta. Fallet mellan Lars Helgesson och Karin Tollesdotter är ett exempel på detta. Båda två erkände gärningen och Lars lovade att gifta sig med kvinnan. Detta tog formen av en trolovning där Lars räckte länsmannen Hans handen och länsmannen tar sig rollen som kvinnans giftoman. Det nämns ingenting om några böter för otidigt sängelag i detta fall, varför det är tveksamt om några sådana överhuvudtaget utdömdes.

4.9 Lagrättsmannen Olof Ivarsson och tjänstepigan Karin Eskilsdotter¹⁹⁶

I nästa fall ges ett exempel på en annan typ av vanlig sexuell förbindelse, den mellan husbonde och tjänstefolk. Relationer mellan husbonde och piga eller någon annan form av kvinnlig underställd på gården var vanliga. Här rörde det sig om det allvarigare brottet hor, då mannen var gift.

Fallet är från den 1 februari 1666 och mannen är en väl ansedd gift man som är nämndeman i häradet. Rätten dömer honom för enkelt hor till att böta 80 daler silvermynt enligt Kristinas straffordning. Pigan Karin har även begärt att få ut två inestående årslöner från Olof som han vägrat att betala ut till henne, vilket också beviljas henne eftersom han *”besovit henne i sitt bröd”*. Olof verkar ha vägrat att betala ut lönen till henne som en ren utpressningsåtgärd. Karin har antagligen haft stora svårigheter att utan dessa två årslöner klara sig själv och lämna gården. Karin var inte närvarande vid detta ting och kallas in till nästa ting för sin dom, men i protokollen från nästa ting står hon dessvärre inte att finna.

¹⁹⁵ Orust och Tjörns häradsrätt, 1665-10-13.

¹⁹⁶ Orust och Tjörns häradsrätt, 1666-02-01, 1666-12-01.

Olof dyker däremot upp i slutet av året vid tinget den 1 december 1666. Det framgår där att han fortfarande inte betalat sitt bötesbelopp till kronan men han lovar inför rätten att *”med första lägenhet betala”* sina böter. Tydligt är domstolen relativt generös med att ge kredit. Detta är inte heller det första fallet där någon blivit dömd till böter men senare dyker upp i domstolen i något annat sammanhang och som av en händelse fortfarande inte betalat. Domstolen verkar inte ha varit allt för nitisk i sin iver att låta de dömda lida straffet på kroppen, snarare tvärtom. Alternativet till böterna på 80 daler silvermynt som dömts ut enligt drottning Kristinas straffordning var att löpa gatlopp sex gånger.

Det vi kan se vad gäller tillämpningen av svensk och dansk-norsk rätt i domstolen är att för enkelt hor tillämpades efter år 1653 drottning Kristinas straffordning som i detta fall. För otidigt sänglag har, de gånger då det uttryckligen utdömts böter, Christian III:s recess tillämpats. För det vanligaste brottet lönskaläge har Christian IV:s recess använts. Poängteras skall dock att drottning Kristinas straffordningsregler om gatlopp för män och hudstrykning för kvinnor, vid oförmåga att betala, omnämns även vid de senare typerna av brott.

4.10 Simon Larsson och Börta Nilsdotter¹⁹⁷

I följande fall ser vi ytterligare ett exempel på hur mökränkningstanken levte kvar i praxis. Den gifte mannen Simon Larsson i Bössekärr hade gjort sig skyldig till enkelt hor med Börta Nilsdotter i hans kvarnhus. Den ogifta kvinnan Börta hade blivit gravid och fött ett barn. Länsman Jöns Hålst föredrog ärendet inför tinget den 5 februari 1666. I enlighet med *”den swänska straffordningen den 1 artikel anno 1653 uthgången”* dömdes Simon till 80 daler i böter för hor eller att löpa gatlopp sex gånger. Börta dömdes till 40 daler i böter eller till hudstrykning framför tingsdörren. Och där skulle det kunna ha varit slut.

Den 18 juni 1666 kom dock ärendet på nytt upp vid tinget. Börtas far och styvmor som vid tillfället hade vårdnaden om barnet, medan Börta var tvungen att arbeta på annat håll, krävde att Simon antingen skulle ge pengar eller ta hand om kvinnan och barnet för *”den vanära han gjorde henne i sin faders hus och bröd”*. Tinget dömd till kvinnans och barnets förmån. Simon tvingades att ge 10 daler och två tunnor råg eller korn till underhåll åt Börta och barnet.

Simon Larsson dyker upp igen en sista gång den 3 december 1666, denna gång för att han inte haft förmåga att betala de 80 daler han blivit avkrävd. Hans tre kor hade redan blivit in-tecknade av grevens fogde såväl som grevens bruk vilket Simon tidigare nyttjat. Han säger sig nu vara en fattig gammal stackare utan något att böta med annat än sin kropp. Mer än så sägs inte i protokollet och om något gatlopp verkställdes omnämns inte.

¹⁹⁷ Orust och Tjörns häradsrätt, 1666-02-05, 1666-06-18, 1666-12-03.

4.11 Den gifte båtsmannen Tore i Näverkärr och Inger Andersdotter¹⁹⁸

Nästa fall är ett gott exempel på vilka grupper som ofta förekom i protokollen. Militärer förekom ofta som tilltalade, såväl som yngre ogifta kvinnor vilka ofta tjänade som pigor eller liknande. I detta ärende från den 13 oktober 1665 påstås den gifte båtsmannen Tore i Näverkärr ha legat med den ogifta kvinnan Inger Andersdotter i Gåsedalen.

Inger står som ensam tilltalad vid detta ting. Hon erkänner brottet och tillägger att hon inte har något annat än sin kropp att böta med. Tinget dömer henne till att straffas på kroppen. Mannen Tore dyker först upp den 5 februari 1666, då det är hans tur att stå till svars för sitt brott. Troligen har han vid tillfället för det första tinget inte befunnit sig i häradet. Tore erkänner brottet och har inte heller han några pengar att betala sina böter på 80 daler silvermynt med. Han ber att få bli förskonad då han är en kronans båtsman. Rätten menar att detta inte är honom till någon fördel avseende den aktuella förseelsen och dömer honom till att löpa gatlopp sex gånger.

4.12 Ogifte båtsmannen Olof Svensson och de två kvinnorna¹⁹⁹

I detta fall var historien lite mer invecklad än i den förra. Två helt olika ogifta kvinnor hade legat med den ogifte båtsmannen Olof Svensson.

Rättegången tog sin början den 5 februari 1666 och var det tredje otuktsbrottet på samma rättegångsdag. Olof erkände genast lägersmålet med den ena kvinnan Åsa Andersdotter från Inland och räckte henne handen inför sittande rätt som ett tecken på sin vilja att äkta henne.

Den andra kvinnan Börta Jakobsdotter hade blivit gravid och fött sitt barn. Olof nekade först till att vara barnets far, men måste till slut erkänna att han legat även med henne. Domslutet blev att Olof dömdes till 12 riksdaler i böter enligt Christian IV:s recess för sitt lägersmål med Börta Jakobsdotter som i sin tur ålades att böta 6 riksdaler enligt samma lagrum.

Åsa Andersdotter och Olof Svensson ser alltså i protokollen ut att gå helt fria från straff för sitt otidiga sänglag i och med att Olof ger Åsa sin hand inför tinget. I det första fallet borde det ha rört sig om otidigt sänglag enligt Christian III:s recess. Det otidiga sänglaget verkar dock försvinna i skuggan av det något grövre brottet lönskaläge.

Hur gick det då för de olika parterna? Ofta brukar protokollen inte säga något om vad som hände efteråt. I detta fall dykte dock parterna upp igen,

¹⁹⁸ Orust och Tjörns häradsrätt, 1666-02-05, 1665-10-13.

¹⁹⁹ Orust och Tjörns häradsrätt, 1666-02-05, 1666-12-03.

om än endast i en bisats. Länsmannen Jöns Holst begärde vid tinget den 3 december 1666 in ett par inestående fordringar. En av fordringarna avsåg Olof Svenssons böter som inte hade blivit betalda än och som vid tiden för tinget tydligen befann sig ute i kronans tjänst.

Den bötfällda kvinnan Börta påstods tiggande vandra omkring i bygden, med sitt lilla barn på armen. Den första kvinnan Åsa var gift med Olof. En och samma handling ledde till två helt olika utgångar för de båda kvinnorna.

4.13 Jakob Olsson i Röd och Börta Svennungsdotter²⁰⁰

Nästa fall är ytterligare ett exempel på en olycklig historia. Den gifte mannen Jakob Olsson i Röd stämdes för att ha bedrivit hor med den ogifta kvinnan Börta Svennungsdotter. Första gången ärendet togs upp den 9 februari 1666 mötte Jakob inte upp.

Andra gången, den 19 juni 1667, mötte varken Börta eller Jakob upp. En av männen i rätten kunde då vittna om att Jakob rymt, att han inte ägde några pengar och att gården som han bott på hade brunnit ner. Kvinnan hade sedan förra tinget hunnit föda sitt barn och sades ha rymt till Göteborg.

Ärendet togs slutligen upp en tredje gång den 28 oktober 1667, då Jakob än en gång kallas till rätten. Han bekräftades av tinget vara en tiggare utan några egentliga medel att betala med.

Vid nästa ting den 27 januari 1668 har Börta drunknat och frågan dyker upp om hon tagit sitt eget liv. Tinget försökte utreda frågan. Börta bodde med sin släkt och familj i Hälleviksstrand. Samma dag som hon dog kom Jakob Olssons fru på besök för att tala med Börta. Efter besöket gick Börta upprörd till sin syster. Efter att ha lämnat huset hittas hon senare död i det iskalla vattnet av sin 13-åriga systerdotter. Systemen försökte övertyga rätten om att Börta råkat kana på det hala berget ut i vattnet. Rätten konstaterade att det inte var uppenbart att hon tagit sitt liv. Hon behövde därmed inte brännas utan fick läggas i jorden utanför kyrkogården enligt KrLL i högmålsbalkens fjärde kapitel.

4.14 Arvid Rasmusson och den oberyktade mön²⁰¹

Följande exempel, från den 19 juni 1667, är ganska klassiskt i sin uppbyggnad. Arvid Rasmusson har under tre års tid uppvaktat Björn Gunnarssons dotter som nu blivit med barn, men Arvid vägrar att gifta sig med henne. Björn stämmer då Arvid inför tinget. Arvid erkänner att pigan

²⁰⁰ Orust och Tjörns häradsrätt, 1666-02-09, 1667-06-19, 1667-10-28, 1668-01-27.

²⁰¹ Orust och Tjörns häradsrätt, 1667-06-19.

varit en ”oberyktad mö” innan han legat med henne, men eftersom han inte vill gifta sig med henne döms han att böta 12 riksdaler enligt Christian IV:s recess. Huruvida kvinnan behöver böta något nämns inte i fallet.

Det är tydligt att både rätten, Björn och Arvid präglas av ett mökränkningstänkande. Kvinnan anses vara kränkt då Arvid legat med henne och sedan vägrat att gifta sig med henne. Graverande för Arvid är säkert den relativt långa tid som han uppvaktat henne. Då kvinnan inte nämns är det troligt att hon slapp böter. Intressant är också att det är giftomannen, kvinnans far, som för ärendet till tinget.

4.15 Den fattige maken Klas Johansson och de två ogifta kvinnorna²⁰²

Den 21 juni 1666 stäms Klas Johansson för att ha begått hor med två olika kvinnor på den gård där han tjänstgör. Klas själv är inte närvarande, men hans fru står upp till hans försvar. Hon säger att han är fattig och att det gått snart fyra år sedan de påstådda handlingarna. Rätten beslutar sig för att bordlägga ärendet till nästa ting dit Klas och de två kvinnorna kallas att möta upp.

Den 21 juni 1667 är det dags igen. Inte heller den här gången är Klas närvarande. Klas påstås vara fattig och utan några pengar. De två kvinnorna har rymt. Den första kvinnan Gunilla har rymt till Danmark. Den andra kvinnan Anna försvann endast några dagar innan tinget. Efter att ha konstaterat detta följer en uppräknig av några andra misstänkta kvinnor som också flytt häradet. En av dessa är misstänkt för tre lägersmål. Vad som händer med Klas framgår inte. Kvinnorna undgår dom.

Fallet tydliggör klart flykten som ett effektivt och flitigt använt sätt att undkomma en dom. En del verkar endast ha flytt tillfälligt utanför häradet tills det lugnat sig lite. Detta verkar t.ex. vara fallet med Börta Svennungsdotter i kap. 4.13. En del verkar däremot permanent ha flytt landet till Danmark eller Norge.

4.16 Ingeborg Matsdotter och Anders Esbjörnsson²⁰³

Precis som i kapitel 4.9 är det i följande fall fråga om ett förhållande mellan en husbonde och en piga. Ingeborg var först tjänstepiga för Anders på Orust. Hon följde sedan med honom när han flyttade till Uddevalla och slutligen även till Akershus län i Norge. Totalt levde hon tillsammans med Anders i över 15 år utan att de gifte sig.

²⁰² Orust och Tjörns häradsrätt, 1666-06-21, 1667-06-21.

²⁰³ Orust och Tjörns häradsrätt, 1667-10-01, 1667-10-29, 1668-01-27.

Under tiden i Norge lämnade han henne för en annan kvinna och for längre upp i landet med henne. Under hela Ingeborgs tjänstgöringstid hade Anders levt tillsammans med henne och hon hade fått två barn tillsammans med honom. Vid tiden för den första rättegången var barnen 10 och 14 år gamla. Inför prosten i Uddevalla hade Anders och Ingeborg även gett varandra äktenskapslöften, i bemärkelsen att de avsåg att gifta sig i framtiden.

Ingeborg krävde vid den första rättegången ersättning för de skjortor Anders fått av henne medan de levde tillsammans, uppgående till en summa av 9 daler. Dessutom krävde hon ersättning för de omkostnader hon haft för barnen och deras föda. Hon saknade enligt egna uppgifter själv några ekonomiska medel.

Vid den första rättegången den 1 oktober 1667 konstaterades att Anders inte kommit, trots kallelse. Tinget uttryckte i protokollet en önskan att hjälpa kvinnan "*så långt lag förmår*" och kallade än en gång Anders till rätten. Uttrycket talar tydligt för att rätten inte var alltför rättsdogmatisk utan snarare fritt försökte finna en lösning på konflikten och problemet.

Den 29 oktober 1667 konstaterade så tinget i Anders frånvaro att han skulle ge Ingeborg 12 riksdaler för sina två barns "*framfödsel och upptuktelse*". Frågan om kostnaden för kläderna uppsköts tills dess att Anders själv kunde svara för sig och han kallades än en gång till tinget. I en bisats nämndes att Ingeborg av länsmannen tidigare blivit erbjuden fyra riksdaler, vilka hon vägrat att ta emot då hon ansåg det vara en för liten summa. Det verkar alltså som att hon blivit erbjuden pengar av domstolen i Anders frånvaro.

Den 27 januari 1668 dök till sist Anders upp. Han försvarade sig då med att hävda att brottet var begånget under den danska tiden. Domstolen svarade då med att konstatera att han inte kunnat visa att han bötat för brottet och döms därför till 12 riksdaler i böter enligt Christian IV:s recess.

Fallet är ett tydligt exempel på att det inte verkar ha varit helt ovanligt att par levde i, vad vi idag skulle kalla, samboförhållanden. De hade inför prästen i Uddevalla avlagt trolovningslöften, men gifte sig aldrig utan levde tillsammans i över 15 år. Rätten framställde mannen som den ansvarige och uttryckte en tydlig vilja att hjälpa kvinnan. Endast mannens böter omnämns i fallet varför det t.o.m. är troligt att kvinnan undslapp böter.

Historien är också ytterligare en bekräftelse på att flykt inte var något ovanligt. I de tidigare fallen var det kvinnorna som flydde. I det här fallet är det mannen som flytt, kanske för att undgå straff. När han av någon anledning till sist kommer tillbaka igen blir han ändå dömd för sitt brott.

4.17 Börje Torsson och Ingeborg Torsdotter²⁰⁴

Det här fallet är ett exempel på en typ av fall som var väldigt vanligt. En yngre man och en yngre kvinna har haft ett förhållande. Kvinnan har blivit gravid och fött ett barn men mannen vägrar att äkta kvinnan.

Paret står inför tinget den 28 oktober 1667. Börje uttrycker än en gång sin ovilja att gifta sig med kvinnan och accepterar att istället betala böterna. Han döms att betala 12 riksdaler för lägersmålet med Ingeborg. Dessutom skall han betala 6 riksdaler till kvinnan för barnets "*underhåll och framfödsel*" och därefter anses saken kvitt.

Det finns två aspekter som särskilt kan betonas. För det första det faktum att rätten ställer mannen inför situationen att antingen böta eller gifta sig med kvinnan. Rätten uppmanar på ett tydligt sätt mannen att ta sitt ansvar. För det andra är fokus på kvinnan intressant i fallet. Kvinnan fick pengar av mannen för barnets skötsel. Endast mannen verkar bli dömd att betala böter, i vart fall omnämns endast mannens straff. Rätten hjälper till att nå en förlikning mellan mannen och kvinnan, vilket görs i en rad andra fall, framför allt när kvinnan har barn att ta hand om.

4.18 Anders Östensson och de tre kvinnorna²⁰⁵

Anders Östensson har legat och fått ett barn med Anna Påvelsdotter. De har båda blivit dömda för lägersmål. Kvinnan döms till 6 riksdaler och mannen till 12 riksdaler enligt Christian IV:s recess. Anders får Östen som tillika är lagrättsman erbjuder sig vid rättegången den 27 januari 1668 att betala böterna åt både Anders och Anna. Rätten förbjuder uttryckligen Östen att betala kvinnans böter i förlikning innan hon själv inkommit med böterna till rätten. Sonen Anders bötesbelopp tillåts han dock att betala åt Anders.

Det här fallet är ett bra exempel på så vis att det reflekterar kontrasten mellan allmänhetens syn och lagstiftningen på ett tydligt sätt. Östen speglar den äldre mökränkningstraditionen, där Anna anses kränkt av Anders och en förlikning måste uppnås mellan de två familjerna. I motsats till det står staten som enligt lagen ska straffa både mannen och kvinnan.

Rätten försöker nå en kompromiss och inte skapa en allt för stor konflikt mellan de två synsätten. Anders och Östen tillåts att förlika sig med Anna efter det att hennes böter är betalda av henne själv. Men Anna måste först ta sitt straff i det brott som hon begått mot staten och samhället innan hon som kränkt och offer kan få pengar från Östen.

²⁰⁴ Orust och Tjörns häradsrätt, 1667-10-28.

²⁰⁵ Orust och Tjörns häradsrätt, 1668-01-27, 1669-01-11,

Anders dyker upp igen den 11 januari 1669. Han har då haft samlag med ytterligare två kvinnor som dessutom var sysslingar med varandra. Domstolen börjar med att konstatera att böterna för det första brottet ännu inte betalats och ålägger Anders att betala både Annas och sina egna böter, totalt 18 riksdaler.

När "*horkarlen*" Anders fick reda på att de två sysslingarna Marit Larsdotter och Kerstin Olsdotter blivit gravida trolovar han sig kort därefter med Marit Larsdotter. Anders åläggs att böta 40 daler silvermynt och Kerstin 20 daler. Marit klarar sig helt utan några böter.

5 Analys och kommentarer

5.1 Inledning

Den undersökta perioden i denna uppsats kallas ofta tidigmodern tid och har karaktären av en övergångsperiod. Det finns delar av både det medeltida paradigmet kvar och samtidigt en början till ett modernt tänkande, även vad gäller äktenskapet. Synen på äktenskapet och äktenskapsrätten står i ett tydligt skifte under denna period. På flera olika plan utvecklas äktenskapet i olika riktningar under och efter reformationen.

5.2 Andligt och/eller världsligt

Är äktenskapet en världslig eller andlig företeelse? Det är en fråga som är aktuell idag, såväl som för 400 år sedan. Relationen mellan kyrka och stat är utan tvekan av stor vikt också för synen på äktenskapet. Reformationen och de förändringar som skedde i samband med den var av stor betydelse för äktenskapets fortsatta utformning. Det går att se relationen mellan kyrka och stat både som en konflikt mellan två maktkonstellationer och som ett symbiosliknande förhållande. På ett sätt innebar reformationen en skilsmässa mellan stat och kyrka och på ett sätt en sammansmältning.

5.2.1 Statens och kyrkans äktenskap

Under medeltiden var världslig och andlig makt tätt sammanknutna i Sverige i en större utsträckning än vad som var fallet i t.ex. Norge, Danmark och Island. Kyrkan hjälpte till i skapandet av en kungamakt som hämtade sin legitimitet från kyrkan. Kyrkan och staten har under lång tid levtt ett symbiotiskt liv där den ena stöttat den andra. Maktdelningen mellan kyrkan och kungen har varit otydlig. Religionspolitiken och den allmänna maktpolitiken har varit svår att skilja åt. De har båda haft ett ömsesidigt utbyte, där den ena parten påverkat den andra.

Under medeltiden levde äktenskapets förkristna eller sekulära delar sida vid sida med den katolska kyrkans sakramentslära. Äktenskapet bevarade därför i någon mån både sin andliga och världsliga prägel. Landskapslagarna och KrLL var starkt påverkade av den kanoniska rätten även i frågor om äktenskap.

Uppdelningen i världsligt och andligt var inte på samma vis självklar då som nu. Det fanns varken före eller efter reformationen någon egentlig sekulär lagstiftning utan all lagstiftning var andlig. Reformationen var snarast en kamp mellan furstemakt och prästerskap i Sverige om vem som hade rätt att definiera den rätta och rena läran. Den världsliga makten såg sig som beskyddare av Guds lag.

Reformationen och tiden under och efter Gustav Vasa präglades av ett pendlande fram och tillbaka mellan kyrka och stat. Processen stod ibland stilla för att sedan ta ett hopp i den ena eller andra riktningen. Jämfört med andra delar av norra Europa blev reformationen i Sverige kompromissartad till sin karaktär och pågick under en relativt lång tid. Detta fick bl.a. som konsekvens att kyrkan i Sverige fick behålla en stor del av makten i äktenskapsfrågorna även efter reformationen. Domkapitlens överlevnad och utformning är ett bra exempel på detta och mer eller mindre unikt för den evangelisk-lutherska kyrkan i Sverige. I delar av nuvarande Tyskland ledde t.ex. reformationen till att sekulära domstolar fick jurisdiktion över alla äktenskapsrättsliga frågor, även om de fortsatte att resonera utifrån kanoniskrättsliga principer.

De nordiska länderna var de enda utanför Tyskland som helt och hållet vanns för reformationen i dess evangelisk-lutherska form. Det fick som konsekvens att det i Norden i praktiken endast fanns en religion att förhålla sig till. Perioden har ofta kallats för enhetskyrkans tid.

Två av anledningarna till att Sverige än idag har bevarat vigselrätten för Svenska kyrkan kan ha varit den relativt kompromissartade reformation som genomfördes och den enhetskyrka som blev konsekvensen. Eftersom den evangelisk-lutherska kyrkan praktiskt taget var den enda kyrkan och religionen som existerade i det egentliga Sverige, fanns det ingen anledning för någon annan att viga. Kyrkan behöll delar av de äktenskapsrättsliga frågorna inom sitt hägn, vilket också borgade för att äktenskapet skulle bevaras som en andlig fråga.

Reformationen innebar ett samgående mellan staten och kyrkan vad gällde kyrkotukten vilket kom att präglade hela 1600-talet. KL stadgade att vissa världsliga domar skulle underställas kyrkan för verkställande av uppenbar plikt. Den världsliga rätten utdömde därmed indirekt en del av den andliga kyrkotukten, i och med att de bestämde vilka domar de skulle hänvisa till kyrkan.

Införandet av Mose lag i 1608 års appendix gjorde gränsen mellan andligt och världsligt än mer flytande. Den världsliga rätten blev extremt religiös och förändringen fick som konsekvens att ett och samma bibelcitat kunde återfinnas i både KL och 1608 års appendix. Konsekvensen blev dock inte med nödvändighet att citatet tolkades på samma vis i domkapitel som i världslig rätt.

5.2.2 Statens eller kyrkans äktenskap

Statens och kyrkans relation kan också liknas vid en dragkamp om makten. En relation präglad av mer eller mindre uttalade konflikter på olika nivåer.

Reformationen innebar att kyrkans monopol på äktenskapsbegreppet bröts. Från att ha varit ett sakrament blev äktenskapet snarare en samhällelig institution beskyddad av staten. Äktenskapet blev på detta vis i högre grad

sekulariserat. Det skall dock betonas att det främst var upprätthållandet av lagen, den verkställande delen, som sekulariserades. Lagens innehåll var fortfarande avsett att styras och förvaltas utifrån bibliska normer och principer.

I en bemärkelse innebar reformationen en tydligare uppdelning mellan staten och kyrkan genom indelningen i ett världsligt och andligt regemente. I denna uppdelning föll äktenskapet i princip in under det världsliga regementet.

En av anledningarna till att domkapitlen och kyrkan trots detta fick behålla en stor del av jurisdiktionen i äktenskapliga frågor var det faktum att staten helt enkelt saknade kompetens i dessa frågor. Den världsliga fursten kunde bestämma vad som tillkom det världsliga och det andliga, då kyrkan i en bemärkelse ansågs vara en del av staten. Överlämnandet av äktenskapsfrågor till kyrkan kan liknas vid en form av delegation. Anledningen till att låta domkapitlen behålla jurisdiktionen över delar av äktenskapsrätten var mer pragmatisk än rent ideologisk. Den pragmatiska hållningen gjorde det lättare att förändra systemet allt efterhand som statsapparaten växte i kompetens och storlek.

Centralmakten gjorde flera försök att få ökad kontroll över domkapitel och kyrka. Ett av de tydligaste exemplen var försöken att instifta ett centralstyrt högsta domkapitel. Trots idoga försök under flera regenter blev ”*Consistorium Generale*”, som organet skulle kallas, aldrig verklighet.

I och med KL fick ändå staten inflytande över domkapitlen såtillvida att hovrätterna blev överprövningsinstans för domkapitlens beslut. I en mån innebar därför KL en ökad sekularisering i bemärkelsen att domkapitlen som tidigare stått direkt under kyrkans makt istället indirekt lydde under hovrätterna.

Skillnaden mellan KO och KL är talande och speglar på ett tydligt sätt utvecklingen i stort. KO var i första hand ett teologiskt instrument utformat av kyrkan för kyrkan. KL liknade mer ett politiskt instrument skriven av kungen för kyrkan. Givetvis går det inte att säga att det helt och hållet var kyrkan som författade KO och kungen som författade KL, men förändringen i inflytande är tydligt. Det räcker att studera namnen på de båda urkunderna. Kyrkoordningen var en ordning för kyrkan medan kyrkolagen var en lag skriven av kungen för kyrkan. Inledningen till KL börjar med ”*Vi Carl, med Guds nåde, Sveriges Götas och Wendes Konung...*”²⁰⁶ och markerar på ett tydligt sätt vem som är upphovsman till kyrkolagen.

Från att ha varit ett kyrkligt sakrament och en företeelse reglerad i det civila samhället växer statsmakten fram och tar över delar av äktenskapet. Konsekvensen blev att äktenskapet hamnade mellan stolarna då det varken hörde till det andliga eller världsliga.

²⁰⁶ Wetterberg, Gunnar, 1937, s. 3.

5.3 Civilmål eller brottmål

Ett sätt att försöka utforska synen på äktenskapet är att studera de disciplinära åtgärder som stod till förfogande och användes av överheten. Genom att se när och av vem eventuella åtgärder vidtogs, samt mot vem åtgärderna riktade sig och till vem eventuella böter och liknande gick, kan vi tydligare se hur äktenskapet betraktades av sin samtid.

Under medeltiden hade äktenskapet som vi sett närmast karaktären av ett civilt avtal och kontrakt mellan två släkter, mellan kvinnans giftoman och fästmannen. Vid ett brott mot avtalet hade någon av dessa två parter rätt till ersättning på något vis. Kvinnan hade vid ett avtalsbrott rätt till vissa delar av egendomen som t.ex. brudkista och morgongåva.

I takt med att kyrkan växte sig starkare, såväl i människors medvetande som i organisation och makt, fick kyrkan ett allt större inflytande i äktenskapliga frågor. Kyrkan försökte genom den kanoniska rätten att få dess medlemmar, efterhand alla invånare, att leva ett gott kristet liv. I de fall den kanoniska rättens förebyggande regler misslyckades med detta, hade kyrkotukten till uppgift att försona och återuppta den kristne i gemenskapen samt förhindra fortsatta förbrytelser.

Efter reformationen kom även den växande statsapparaten in på sexualmoralens arena, vilken tidigare varit tyst. Brott mot de normer som uppställdes blev inte endast ett brott mot den andra parten eller kyrkan. Otidigt sängelag, hor och liknande brott drabbade själva äktenskapet som samhällsinstitution; det var en samhällsomstörtande handling. Samhället var uppbyggt med äktenskapet och familjen som grund. Dessutom hade staten ett ansvar för att uppehålla moralen i samhället i enlighet med den lutherska grundtanken om staten som lagens försvarare.

Från att ha varit ett civilmål mellan mannens och kvinnans familjer blev brotten mot äktenskapet allt mer en straffrättslig fråga för tinget, länsmannen eller fogden.

Tingets uppgift förändrades under perioden. Det skedde en övergång från en lokalt styrd rättskipning, med syfte att stifta fred i konflikter och återintegrera brottslingar, till en av staten professionellt administrerad och kontrollerad rättskipning med straff, vilkas stränghet anpassades efter brottets allvar.

Även den andliga kyrkotukten fick en mer straffande prägel. Från att ha haft en mer pastoral och individualpreventiv funktion där den som exempelvis misshandlat någon i onyktert tillstånd skulle avhålla sig från att dricka, blev kyrkotukten närmast allmänpreventiv.

5.4 Från mökränkning till lönskaläge

Synen på mannen och kvinnan och deras respektive rättsliga ansvar förändrades under den undersökta perioden. I den medeltida rätten bar i princip mannen det fulla ansvaret för sig själv och kvinnan. Det innebar att i de fall en ogift man haft samlag med en ogift kvinna kunde mannen bli dömd för mökränkning. Kvinnans mödom ansågs kränkt och kvinnan hade genom sin giftoman rätt till ekonomisk ersättning för skadan.

Det som bl.a. händer under 1600-talet är att kvinnan får ställning som ett eget rättssubjekt inom ett flertal olika rättsområden och blir straffrättsligt likställd med mannen.

5.4.1 "För barnets underhåll och framfödelse"

Finns det stöd för Lennartssons slutsatser i materialet från Orust och Tjörns häradsrätt under 1660-talet som nämnts i kap. 3.6.2? Till skillnad från de områden i Småland som Lennartsson undersökte så hade inte Bohuslän under överskådlig tid varit svenskt. Rättsläget var mer oklart då dansk-norsk rätt fortfarande gällde, vilket kan ha bidragit till att efterlevnaden av den svenska rätten var mer flexibel och gick att anpassa efter domstolens egen uppfattning.

Något annat som är intressant i materialet från Orust och Tjörn, och som även Lennartsson fann i sin studie, är att kvinnan vid lägersmål ofta tilldömdes en summa pengar, en tunna råg eller liknande. Domstolens motivering varierade men vanligast var att pengarna skulle utbetalas för den förnedring kvinnan fått utstå, för "*barnets underhåll och framfödelse*" eller för någon annan faktisk kostnad kvinnan kunnat påvisa och som orsakats av händelsen.

Tanken på kvinnan som kränkt verkade leva kvar. Parallellt med det ordinära straffrättsliga systemet, där mannen och kvinnan mer eller mindre jämställdes, verkade det snarast utdömas ett skadestånd till kvinnan av en mer civilrättslig karaktär.

Vad är gemensamt för de fall där mannen blev tvingad att betala kvinnan? I fallen från Orust och Tjörn har kvinnan fött ett eller fler barn tillsammans med mannen och har inte heller gift sig med någon annan man. Domstolen motiverade många gånger sitt domslut med att pengarna eller tunnorna med råg eller korn var till för att finansiera barnens uppfostran och uppväxt. Med denna motivering liknar det närmast ett nutida underhållsbidrag.

I andra fall liknar förfarandet snarare ett skadestånd till kvinnan och motiverades som en ersättning för den förnedring och kränkning kvinnan hade blivit utsatt för. I de fall kvinnan hade dömts för ett liknande brott tidigare minskade hennes chanser att få pengar av mannen dramatiskt.

Mökränkningstraditionen verkar ha levt kvar även utanför domstolen. I ett flertal fall noterade domstolen att mannen eller någon i hans släkt försökt betala kvinnans böter. I exemplet i kapitel 4.18 erbjöd sig den tilltalade mannens far att betala kvinnans böter, vilket till en början uttryckligen förbjöds av domstolen. Andra gången mannen dök upp i rätten för nya brott, ändrade sig dock rätten och ålade mannen att även betala kvinnans böter. Häradsrättens tvehågsenhet är intressant. De vägde fram och tillbaka, men när mannen gjorde sig skyldig till ytterligare två otuktsbrott vägde vågskålen över till förmån för kvinnan.

När det gäller böterna för otidigt sänglag och lönskaläge är även där häradsrättens protokoll otydliga. I vissa fall verkar det som om både mannen och kvinna fick betala medan det i en del fall endast verkar vara mannen som tvingades att betala. Domstolen verkar döma olika beroende på vilken skuld kvinnan ansågs ha i det inträffade. De verkar inte heller ha varit alltför nitiska i att få in någon betalning eller verkställa någon kroppsbestraffning. Kvinnan kan dyka upp flera år efteråt utan att ha betalat. I de fall kvinnan gjorde sig skyldig till nya brott ålades hon att betala de äldre böterna.

Mökränkningstraditionen levde kvar starkt i Orust och Tjörns härad in på 1670-talet. Jämfört med Lennartssons studie från Småland är mökränkningstraditionen tydligare och verkar också ha behållits längre i Bohuslän. Möjligen kan det flytande rättsläget mellan dansk-norsk och svensk rätt ha bidragit till att en äldre tradition kunnat bevaras längre.

5.4.2 Från målsägare till tilltalad

Utvecklingen under den undersökta perioden innebar att kvinnan i en högre grad likställdes med mannen i frågor om otuktsbrott då hon också kunde dömas till böter för otidigt sänglag och lönskaläge.

I takt med att kvinnan fick en starkare ställning som ett eget rättssubjekt blev mökränkningstraditionen allt mindre tydlig. Denna jämställdhetsprocess, i ett i övrigt ojämnt samhälle där kvinnan fortfarande befann sig i en sårbar och utsatt situation, innebar i praktiken att kvinnorna drabbades hårdare. Fler kvinnor än män dömdes för lönskaläge och flera män valde att låta bli att gifta sig med den kvinna som blivit gravid.

Rimligen borde de som dömts för otuktsbrott utgöras av hälften män och hälften kvinnor, om vi bortser från tidelag och sodomi.

Överrepresentationen av kvinnor berodde delvis antagligen på att en eventuell graviditet, om kvinnan var ogift, var ett relativt tydligt bevis på att hon gjort sig skyldig till ett otuktsbrott. Mannen kunde däremot undandra sig ansvar på olika sätt. Kvinnans vilja att ange mannen verkar ha varierat, ibland verkar hon själv ha dragit saken inför tinget för att kunna ange fadern till barnet medan hon ibland snarare försökt skydda honom.

Effekten av jämställdhetsprocessen på äktenskapsrättens område var inte endast positiv för kvinnan. Jämställdhet inom vissa frågor i ett i övrigt ojämnt samhälle kan slå snett. Mökränkningstraditionen innebar delvis ett skydd för kvinnan och det eventuella barnet och utgjorde en påtryckningsfaktor från samhället gentemot mannen att ta ansvar för sitt handlande.

Kyrkotuktens förändrade karaktär till att mer likna ett skamstraff slog också hårt, särskilt mot kvinnorna. Horpallen blev ett begrepp förknippat med kvinnan, på samma sätt som vi idag främst associerar en kvinna till begreppet hora. Först under upplysningstiden kritiserade Gustav III kyrkotukten som ansågs driva kvinnorna till barnamord.

En annan stor förändring som indirekt påverkade kvinnans situation under perioden var den förändrade synen på de hemliga äktenskapen. Synen på de hemliga äktenskapen blev allt mer kritisk och möjligheterna minskade efterhand. De hemliga äktenskapen hade varit till förmån framför allt för kvinnan som oftast hävdade att mannen avgett ett äktenskapslöfte vilket kunde försvåra hans möjligheter att dra sig undan. I och med bestämmelsen i 15 kap. 14 § i 1686 års kyrkolag krävdes att ett löfte mer eller mindre kunde bevisas med vittnen eller liknande. Löften avgivna i hemlighet i sängen beviljades nästan aldrig, därmed blev bevisbördan för kvinnan större.

5.4.3 De gravida kvinnorna

Det som blir tydligt vid läsningen av fallen från Orust och Tjörn är att i praktiskt taget alla fall är kvinnan gravid eller så har hon redan fött sitt barn. Undantagen utgörs dels av de grövre horsbrotten och dels av de mer uppenbara fallen, där andra i omgivningen kände till omständigheterna. Fallet med Olof Andersson i kap 4.5 är ett av de få exempel där det verkar som om kvinnan inte varit gravid men saken ändå dragits till domstol. I fallet har Olof berättat för sina kollegor, vilket lett till att händelsen kommit till överhetens och Hvitfeldts kännedom.

Varför dyker endast de gravida kvinnorna upp i rätten? En orsak som torde kunna uteslutas är att kvinnor blev gravida vid varje samlag under 1600-talet. Det är uppenbart att många egentliga brott aldrig kom till domstolen. En annan faktor som redan nämnts är att graviditeten i sig utgjorde ett starkt bevis. Det kunde vara praktiskt taget omöjligt att bevisa ett brott om det inte fanns en bekännelse eller vittnen, vilket inte var så vanligt. Det var uppenbart att den ogifta gravida kvinnan var skyldig, frågan var vem som var far till barnet.²⁰⁷

En möjlig orsak kan vara att domstolen ville bemöta endast det som ansågs utgöra ett uppenbart brott mot samhällets fundament. Det människor gjorde i lönnedom var inte så intressant, men i de fall det blev tydligt för andra

²⁰⁷ Se kap. 4.2.

behövde överheten reagera med kraft. Sexualmoralen skulle uppehållas, men det räckte med att reagera mot de självklara och uppenbara fallen.

En sista möjlig förklaring är att domstolen tog hänsyn till den gravida kvinnan p.g.a. den svåra och utsatta situation hon befann sig i. I de fall kvinnan inte blev gravid påverkades inte hennes liv i någon större bemärkelse. Fick hon däremot ett barn kunde det få långtgående konsekvenser för henne och barnet. Många av de kvinnor som dyker upp i protokollen var ogifta, unga och beroende av sitt arbete för sin utkomst. Att bli gravid kunde resultera i att kvinnan förlorade sitt arbete och därmed även sin inkomst. Fallet i kap. 4.12 ger ett bra exempel på hur kvinnans situation kunde raseras p.g.a. en graviditet.

Många gånger är det kvinnan själv eller hennes familj som drar saken inför tinget, vilket är ytterligare ett exempel på mökränkningstanken. Att dra saken till domstol kunde tvinga fram fadern till barnet och kanske t.o.m. få honom att gifta sig med kvinnan. Inför valet att böta för lönskaläge eller otidigt sängelag framstod kanske det senare som mer attraktivt både med avseende på bötesbeloppet och på hur omgivningen skulle reagera. Domstolen uppmuntrar många gånger tydligt mannen att gifta sig med kvinnan, vilket de också ibland lyckas med.

Lagstiftningen kan ibland vara progressiv och före sin tid och ibland efter sin tid och överensstämmer inte alltid med befolkningens eller ens rättstillämparens värderingar.

I rättsfallen från Orust och Tjörn är det tydligt att domstolen valde att tolka rätten relativt fritt. Efterlevnaden av lagen var inte så strikt utan formuleringar som ”*så långt lag förmår*” i kap. 4.16 är vanliga. Befolkningen och domstolen var inte lika måna om att kriminalisera kvinnans utomäktenskapliga aktiviteter utan försökte behålla mökränkningstraditionen.

5.5 Individ, kyrkan, familjen och den världsliga överheten

Den tidigmoderna människan var inte i samma utsträckning som idag präglad av ett individualistiskt tankesätt. Människan såg sig då i ännu högre grad som en del av olika typer av sammanhang eller grupper. I fråga om äktenskapet tog lagstiftningen och rättstillämpningen hänsyn till de här aktörerna. Frågan var i vilken utsträckning och hur de olika intressena skulle vägas mot varandra vid en eventuell konflikt. Hustavlan, en produkt av reformationen, definierade de tre viktigaste grupperna som individen skulle ta hänsyn till: familjen, kyrkan och den världsliga överheten.

5.5.1 Barn eller föräldrar

Inom familjen, kyrkan och den världsliga överheten fanns det olika grupper och konflikter. Inom familjerna var det t.ex. vanligt med konflikter mellan föräldrarnas och barnens intressen.

I den fornnordiska traditionen var föräldrarnas bestämmanderätt oerhört tydlig. Ättens och släktens intressen var det primära intresset vilket också rätten gav uttryck för. Den kanoniska och romerska rätten satte däremot ett större fokus på individen, alltså barnet. Vad innebar då reformationen i detta avseende?

Den lutherska kyrkoordningen betonade barnens lydnad mot sina föräldrar men förbjöd även föräldrarna att tvinga sina barn till äktenskap. Reformationen ledde ur en synvinkel till en större betoning av individen då dennes egna tro var avgörande. Å andra sidan betonades familjen som den primära samlevnadsformen och grundstenen i samhället, vilket innebar att kyrkan lade större fokus på familjen.

I praktiken blev föräldrarollen efter reformationen viktigare. Ett tydligt exempel på detta är de hemliga äktenskapens beskurna funktion efter reformationen som hade inneburit ett skydd mot föräldrarnas tvång. Reformationen innebar alltså närmast en återgång till det förkristna fornnordiska synsättet med en stark betoning av föräldrarnas bestämmanderätt.

5.5.2 Familj eller stat

Under den studerade perioden växte statsmakten i både storlek och omfattning. Detta skedde i viss mån på släktens och familjens bekostnad. I kap. 5.2 blev det tydligt hur staten försökte få inflytande över äktenskapet genom en utökning av straffrätten. I takt med att äktenskapet och äktenskapsrätten blev en fråga för centralmakten minskade familjens inflytande.

Ett av de tydligaste exemplen på denna utveckling är frågan om vem som ansågs ha rätt till böterna vid ett lönskaläge eller otidigt sängelag. Från det att den kränkta familjen eller giftomannen haft rätt till beloppet gick det efter reformationen till den världsliga överheten i en eller annan form. Jämför exempelvis fallet i kap. 4.5.

5.6 Nu och då

Vad är egentligen ett äktenskap? I olika tider och kulturer har äktenskapet tilldelats varierande betydelser. Trots det kan vi se att människor i en eller annan form reglerat och uppsatt olika normer kring samlevnaden mellan människor. Äktenskapet är en bärare av det innehåll vi i olika tider valt att

ge det och synen på sexualiteten är en god spegel och indikator för moralsynen i samhället.

De regler som funnits och finns angående ingående och avslutande av ett äktenskap säger något om hur samhället sett på äktenskapet som institution och vilka intressen som varit skyddsvärda.

Ett exempel på hur äktenskapet idag definieras ges i vår nuvarande äktenskapsbalk. I första kapitlet avspeglas äktenskapet som en institution mellan en man och en kvinna vilka frivilligt tills vidare valt att leva tillsammans i en ekonomisk och sexuell gemenskap, visande varandra trohet och hänsyn. För ingående av äktenskap uppställs krav avseende bl.a. kön, antal, släktskap och ålder.

Även 1600-talets rättsläge speglar synen på äktenskapet och sexualiteten. Det går att finna många likheter med äktenskapet och samhället i Sverige på 1600-talet och idag. Samlevnad utanför äktenskapet och ensamstående föräldrar förekom då såväl som nu. Det hände och händer att äktenskap slutar att fungera.

Det finns också stora skillnader. Möjligheten till äktenskapsskillnad är ett sådant exempel som också speglar hur lagstiftaren såg på äktenskapet. Under 1600-talet var möjligheterna till äktenskapsskillnad begränsade och bedömdes av domkapitlen i det enskilda fallet. Äktenskapsskillnad kunde exempelvis beviljas när någon av makarna illvilligt övergivit den andre, när någon av makarnas liv stod i direkt fara på grund av den ena partens *"mordiska anläggningar"* gentemot den andra. Det verkar snarast som att reglerna för äktenskapsskillnad var ämnade att skydda den svaga parten i äktenskapet.

Idag uppställs praktiskt taget inga hinder för äktenskapsskillnad om båda parterna är ense om en sådan. Krav på betänketid uppställs om endast en av makarna vill upplösa äktenskapet eller i de fall ett barn under 16 år bor tillsammans med och står under vårdnad av någon av makarna. Undantag från kravet på betänketid ges om makarna levit åtskilda i över två år.

Under 1600-talet var samlag lika med stor risk för barn och därför hårt reglerad. Äktenskapet fungerade som ett skydd för kvinnan och barnet. Även idag är barnalstrandet och sexualiteten hårt reglerad. Blir en ogift kvinna idag gravid skall faderskapet bestämmas, vilket t.o.m. kan göras tvångsvis genom ett blodprov. Kravet på betänketid osv. talar för att äktenskapet även idag i viss mån fungerar som ett skydd för barnen.

Tre tydliga skyddsvärda intressen verkar utkristallisera sig i 1600-talets äktenskapsyn, i nedan nämnd prioriteringsordning. För det första skyddade rättsväsendet äktenskapet som en religiös institution med den trogna tvåsamheten mellan man och kvinna som det övergripande idealet. För det andra betonades den svaga parten i äktenskapet, vilken oftast var kvinnan.

För det tredje skyddades barnen, för att de skulle kunna ges mat, husrum och en god uppfostran.

Dagens äktenskapsrätt betonar snarast i omvänd ordning dessa tre intressen. Barnens bästa verkar snarast komma på första plats i prioritering, medan de två andra har halkat ner på prioriteringslistan. De finns dock tydligt kvar i lagstiftningen, även om de är allt mer ifrågasatta. Skyddet för den svaga parten ges exempelvis i 6 kap. äktenskapsbalken med regler om ekonomiskt underhåll för den ekonomiskt svagare parten. Äktenskapet som en institution mellan en man och en kvinna med ömsesidig trohet bekräftas fortfarande i 1 kap. äktenskapsbalken.

På samma sätt som samhället under 1600-talet stod inför en förändrad syn på äktenskapet står vi idag inför samma utmaning. Vad är egentligen ett äktenskap?

Reformationen innebar början till en utveckling mot ett modernt sekulariserat äktenskap. Sekulariseringen nådde dock aldrig hela vägen fram gällande äktenskapet, utan Svenska kyrkan och den kristna tron har under lång tid behållit sin särställning och sitt inflytande över äktenskapet jämfört med andra delar av Europa.

Idag lever vi i ett mångkulturellt samhälle där olika syner på äktenskapet skall samsas. En muslimsk syn på äktenskapet skall samsas med en sekulär syn, en katolsk syn på äktenskapet skall samsas med en reformert syn. Vad som kommer att hända kan endast framtiden utvisa.

Vad kan vi då slutligen nu säga om de två citat som inledde denna uppsats? Varken Hägglund eller Ohly har helt rätt i sina påståenden. Äktenskapet har inte en flertusenårig tradition, utan har givits helt olika betydelser i olika tider och sammanhang. Det är inte heller så att det kyrkliga äktenskapet erkändes först i och med 1734 års lag, snarare tvärtom. Det var före införandet av denna lag som kyrkans inflytande över äktenskapet var som störst. I och med reformationen tog sig staten in på äktenskapets område och kyrkans inflytande över äktenskapet minskade.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Almegius, Folke, *Orust och Tjörns dombok, del 1, 1662-1667*, Gotab, Kungälv 1980.

Almegius, Folke, *Orust och Tjörns dombok, del 2, 1667-*, Gotab, Kungälv 1980.

Alnaes, Karsten, *Historien om Europa – Uppvaknande 1300-1600*, Bonnier, Stockholm 2004.

Kaarlo, Tuori, *Towards a Multi-layered View of Modern Law*, i boken Arnio, Aulis, Alexy, Robert & Bergholz, Gunnar (red.), *Justice and Society - A Tribute to Alexander Peczenik on the Occasion of his 60:th Birthday 16 November 1997*, Juristförlaget, Lund 1997.

Brattö, Olof, *Morlanda i Orust och Tjörns dombok – 1. 1662-1725*, Göteborg 2000.

Brohed, Ingemar, *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540 – 1610*, Universitetsforlaget, Oslo 1990.

Brundage, James A, *Medieval Canon Law*, Longman, London 1996.

Carlsson, Lizzie, ”Jag giver dig min dotter” – trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia, del 1, Nordiska bokhandeln, Stockholm 1965.

Carlsson, Lizzie, ”Jag giver dig min dotter” – trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia, del 2, Nordiska bokhandeln, Stockholm 1972.

Coontz, Stephanie, *Marriage, a History – from Obedience to Intimacy, or How Love Conquered Marriage*, Viking Penguin, New York 2005.

Eckerdal, Lars & Per Erik Persson, *Confessio Fidei, Uppsala mötes beslut 1593 om Svenska kyrkans bekännelse med kommentarer av Lars Eckerdal och Per Erik Persson*, Verbum Förlag, Stockholm 1993.

Gaunt, David, *Familjeliv i Norden*, Gidlund, Stockholm 1996.

Goody, Jack, *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

- Gottlieb, Beatrice, *The Family in the Western World from the Black Death to the Industrial Age*, Oxford University Press, Oxford 1993.
- Gustafsson, Harald, *Nordens historia*, Studentlitteratur, Lund 2007.
- Hafström, Gerhard, *Den svenska familjerättens historia*, Studentlitteratur, Lund 1975.
- Hirdman, Yvonne, m.fl., *Kvinnohistoria – Om kvinnors villkor från antiken till våra dagar*, Primo AB, Oskarshamn 2001.
- Hjärpe, Jan, *Sharia – gudomlig lag i en värld i förändring*, Norstedts förlag, Stockholm 2005.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, *Svenska Landskapslagar – Östgötalagen och Upplandslagen*, Awe/Gebers, Stockholm 1979.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, *Magnus Erikssons landslag – i nusvensk tolkning*, Nordiska bokhandeln, Stockholm 1962.
- Häthén, Christian & Nilsén, Pär, *Svensk historisk lagbok – Rättshistoriska källtexter*, Studentlitteratur, Lund 2004.
- Häthén, Christian, *Stat och straff – Rättshistoriska perspektiv*, Studentlitteratur, Lund 2004.
- Josefson, Ruben, red., *Svenska kyrkans bekännelseskrifter*, Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, Stockholm 1957.
- Inger, Göran, *Kyrkolagstiftningen under 1600-talet*, i boken Montgomery, Ingun, *Sveriges kyrkohistoria – Enhetskyrkans tid*, Verbum förlag, Stockholm 2002.
- Kertzer, David & Barbagli, Marzio (red.), *The History of the European Family – Family Life in Early Modern Times 1500-1789*, Yale University Press, London 2001.
- Kjöllerström, Sven, *Den svenska kyrkoordningen 1571 – jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, Håkan Ohlssons förlag, Lund 1971.
- Kjöllerström, Sven, *Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia 11 – Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571 – 1682*, Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, Stockholm 1944.
- Lennartsson, Malin, *I säng och säte – relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund University Press, Lund 1999.
- Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria, *Det svenska samhället 800-1720 – Klerkernas och adelns tid*, Studentlitteratur, Lund 2006.

- Luther, Martin, *Martin Luthers stora katekes*, Larsons förlag, Täby 1999.
- Martling, Carl Henrik, *Så var det då... - episoder ur svensk kyrkohistoria under tusen år, del ett – medeltiden*, Verbum Förlag, Stockholm 1994.
- Martling, Carl Henrik, *Så var det då... - episoder ur svensk kyrkohistoria under tusen år, del två – reformationen*, Verbum Förlag, Stockholm 1995.
- Melby, Kari m.fl., *Inte ett ord om kärlek - äktenskap och politik i Norden c:a 1850-1930*, Makadam förlag, Göteborg 2006.
- Modéer, Kjell Å, *Historiska rättskällor – En introduktion i rättshistoria*, Nerenius och Santérus förlag, Stockholm 1997.
- Ozment, Steven, *When Fathers Ruled – Family Life in Reformation Europe*, Harvard University Press, London 1983.
- Petrén, Erik, *Kyrka och makt*, Bokförlaget Signum, Lund 1990.
- Phillips, Roderick, *Putting asunder – A history of divorce in Western society*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Schubert, Fredrik Wilhelm von, *Sweriges Kyrko-författning och lärowerk, för äldre och nyare tid*, Berlingska boktryckeriet, Lund 1822.
- Stein, Peter, *Roman Law in European History*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Sundby, Olof, *Kyrkan, äktenskapet och familjen*, Gleerups förlag, Lund 1962.
- Sundin, Jan, *För Gud, Staten och Folket – brott och rättskipning i Sverige 1600-1840*, Nordiska bokhandelns förlag, Stockholm 1992.
- Tamm, Ditlev, *Romersk rätt och europeisk rättsutveckling*, Nerenius & Santérus förlag, Stockholm 1993.
- Taussi-Sjöberg, Marja, *Rätten och kvinnorna – Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Atlantis, Stockholm 1996.
- Thomson, Arthur, *Otidigt sängelag – en rättshistorisk studie*, Nordiska bokhandeln, Stockholm 1966.
- Thomson, Arthur, *Hävdande under äktenskapslöfte – en rättshistorisk studie*, Gleerups förlag, Lund 1967.
- Thunander, Rudolf, *Förbjuden kärlek – Sexualbrott, kärleksmagi och kärleksbrev i 1600-talets Sverige*, Atlantis, Stockholm 1992.

Thunander, Rudolf, *Hovrätt i funktion – Göta hovrätt och brottmålen 1635 - 1699*, Nerenius & Santéus förlag, Stockholm 1993.

Wetterberg, Gunnar, *Handbok i kyrkolagfarenhet*, Håkan Ohlssons boktryckeri, Lund 1937.

Österberg, Eva, red., *Jämmerdal och fröjdesal – Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Atlantis, Stockholm 1997.

Otryckta källor

Advokatfiskalen Göteborgs- och Bohus län, renoverade domböcker
Orust och Tjörns häradsrätt 1662-1671, 1673.
Arkivbeteckning GH-12206000 EVIIAAAH:3